

Nacionalizmus nélküli nemzetektől a „nemzetek nélküli nacionalizmusig”?

Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*,
Rejtjel Politológiai Könyvek 21, Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 411 oldal

Rendkívül fontos munkának örülhet az olvasó a Kántor Zoltán szerkesztette *Nacionalizmuselméletek* címen nemrégiben megjelent szöveggyűjtemény kézbe vételekor. Tény ugyanis, amint arra az alapos szerkesztői előszó is utal, hogy a nacionalizmus kérdésének kurrens szakirodalmá révén kibontakozó, nagyon is eleven, mindinkább terebélyesedő és egyre inkább interdiszciplinárizálódó elméleti vitáknak gyakorlatilag csak töredéke érhető el magyar nyelven. A kilencvenes évek közepén kiadott úttörő szerepű nacionalizmuselméleti szöveggyűjteményben¹ és egyes hazai folyóiratokban (napjainkban különösen a *Regio*, a *Pro Minoritate* és a *Magyar Kisebbség* számaiban) megjelent ugyan néhány, a nacionalizmus, nemzetépítés, nemzeti identitás vagy az etnicitás problematikájára fókuszáló elméleti vagy esettanulmány jellegű írás. Mégsem állítható azonban, hogy rendelkezésre állna a magyarul olvasó, illetve a hazai könyvtárak e téren meglehetősen szűkös kínálatára utalt szélesebb közönség számára olyan, szándékoltan a problematika elméleti kérdésfeltevéseire koncentrázó, és az egymással akár az alapkérdések szintjén polemizáló irányzatok vezető elméletalkotóinak teóriáit közös kötetbe szerkesztő munka, melyből a téma iránt érdeklődő tájékozódhatott volna.

Szomorú tény ugyanis, hogy a hazai tudományos élet komoly restanciával terhes a nacionalizmuskutatás elméleteinek, de a legfontosabb empirikus megközelítések vagy akár paradigmateremtő klasszikusainak magyarra fordítása terén is. Ez az elmaradás a társadalomtudományok egészét érinti, hiszen a kérdéskör kutatása évtizedek óta messzemenően interdiszciplináris. A legújabb irányzatok képviselői által írottakon kívül még a leggyakrabban hivatkozott „iskolateremtők” (Ernest Gellner, Benedict Anderson, Anthony D. Smith) alapművei közül sem látott napvilágot – az egyedüli Hobsbawm-féle monográfia kivételével² – ez idáig egyetlen nacionalizmuselméleti tárgyú monográfia sem Magyarországon. Most azonban felszállt végre a „fehér füst”, és itthonról is láttatni engedi azt az egyre összetettebbé váló, rendkívül izgalmas intellektuális pezsgést kiváltani és mozgásban tartani képes kutatási területet, mely a nemzet és összes vehikulumának feltérképezése köré szerveződve körvonalazódik az utóbbi évtizedek – döntően angolnyelvű – társadalomtudományos diskurzusában.

A Kántor Zoltán szerkesztette munka elsősorban az utóbbi évek angolszász társadalomtudományos könyvpiacán rendkívül népszerűnek számító szöveggyűjtemé-

1 Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.) *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.

2 Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Kiadó Budapest, 1997.

nyek és olvasókönyvek műfajához áll közel, amelyekből a nacionalizmuskutatás témakörében (az enciklopédiák és a kérdés kutatástörténetének összefoglalói mellett) amúgy is számos mű látott-lát napvilágot, főként az utóbbi másfél évtizedben.³ Fontos különbség azonban ezek egy jelentős része és a jelenlegi magyar válogatás között, hogy utóbbi szerkesztője nem a kutatástörténet immár több mint két évszázados történetének labirintusába kíván kalauzolni, hanem hasznosabbnak vélte a leginkább aktuális viták köre csoportosítani a kötetbe beválogatott, minden esetben markánsan reprezentatív szövegeket. Hogy miért így történt, arra meggyőző választ kapunk a kötet előszavából, amely minuciózus alaposággal határolja körül saját tárgyának paramétereit. A válogatás nem terjedt ki ugyanis a huszadik század előtti, még a koherens nacionalizmuselméletek születését megelőző (szemléletükben kivétel nélkül *primordialista*, de legalább is *perennialista*)⁴ szerzők írásaira, mivel ezek egy része idáig is elérhető volt magyar nyelven is.⁵ Sőt, a huszadik század első felében kialakuló akadémikus nacionalizmuskutatás (mely immár diszkrét kutatási tárgyat lát a nemzetben, azt történelmi fejlődés útján kialakuló pozitív tényként, nem pedig kényszerítő normaként kezel, illetve biológiai hasonlatok mellőzésével és összehasonlító analízis útján vizsgálja) alapítóatyáinak és első képviselőinek (Carlton Hayes, Hans Kohn, E. H. Carr vagy Louis Snyder) szövegeiből, de még más, a nacionalizmuskutatás történetében az 1980-as évek elején bekövetkezett paradigmaváltó fordulat előtt alkotó, sűrűn hivatkozott alapművek szerzőinek (csak néhány név találokra: Karl Deutsch, John Plamenatz, Hugh Seton-Watson, Elie Kedourie, Tom Nairn, P. R. Brass) életművéből sem tallóz. A szöveggyűjtemény szigorúan elméleti irányultságából fakad emellett az is, hogy el kell tekintenie – az egyébként néha önmagukban is „iskolateremtő” irányzatokká kinövő – empirikus kutatások szemelvényeinek vagy más alapvető esettanulmányoknak a közlésétől is.⁶ A válogatásban szereplő tizennyolc tanulmány, egy kivétellel, a kilencvenes években vagy 2000 után jelent meg. A szerkesztőnek ugyanis az a szándéka, amit a szerkesztői előszó egyébként *expressis verbis* is előrebocsát, hogy a *nemzeti* (mivolt/dimenzió) problémája köré szövődő diskurzusok sűrűjéből csupán a legaktuálisabb polémiák pillanatnyi állásáról tárjon elének egy lehetséges, bevezető jellegű intel-

3 Kántor Zoltán: Nacionalizmuselméletek: az összegzések ideje? *Regio*, 2001/3., 283–296 ill. uő. (szerk.) *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)* Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004, 13.

4 A két irányzat közötti különbségtétel jelentőségére hívja fel egyik legutóbbi historiográfiai összefoglalójában A. D. Smith a figyelmet: „Egyes perennialisták osztják a nemzet ‘primordialista’ koncepcióját, mások azonban nem. A perennializmus nem más, mint – bizonyos empirikus megfigyelésekre támaszkodó – hiedelem a nemzetek, legalábbis némelyek, létezésének régiségében, eredjen is az bármilyen okból. Nem tekintik azonban a nemzeteket természetesnek, organikusnak vagy primordialisnak, sőt, akár el is vethetik – ahogy az gyakran elő is fordul – az ahistorikus magyarázóelveket. A perennialisták nem szükségszerűen primordialisták, mint ahogy gyakran nem is azok, érdemes tehát különbséget tenni közöttük.” Smith, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Polity Press, Cambridge, 2001, 50.

5 Mint például Fichte vagy Renan írásai (In: Bretter–Deák 1995) vagy Lord Acton, Otto Bauer és Karl Renner illetve Sztálinnak a nemzettel kapcsolatos szövegei.

6 Az előbbi típusra lásd pl. Nora, Pierre (ed.) *Les Lieux de mémoire*. Paris, Gallimard, 1984–1992, három rész nyolc kötetben, az utóbbira pedig Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernisation of Rural France 1870–1914*, Stanford, 1976. köteteket.

lektuális körképet és pillanatképszerűen világítson rá arra a nagyon is dinamikus, dialogizáló és már-már zavarba ejtően polifonikus terepre, amely a napjainkra már teljességgel „posztmodernizálódott” nemzetdiskurzusok sajátja.

Kántor Zoltán döntése véleményem szerint a lehető legszerencsésebb volt a problematikának a szélesebb magyar olvasóközönnyel való minél jobb megismertetése szempontjából. Ezt szolgálja a könyv végén szereplő gazdag válogatás is a kérdés hazai és a nagyságrendekkel fajsúlyosabb angol nyelvű⁷ szakirodalmából. A tájékozódást segíti továbbá az is, hogy a tanulmányok szerzőinek jelentős hányada amúgy is csak egy hosszabb-rövidebb kutatástörténeti áttekintés után szituálja magát a meghatározó nagy irányzatok valamelyikéhez képest. Így kaphatunk képet a huszadik századra már nagyrészt lecsengeni látszó *primordialista* és/vagy *perennialista* elképzelések⁸ ellenében megfogalmazódó *konstruktivista/instrumentalista* vagy általánosabban *modernistának* nevezett, valamint a kettő közötti közvetítésre vállalkozó *etnoszimbolista* elméletekről. Emellett több tanulmány is a korábbi és kortárs irányzatok főbb állításainak kritikai áttekintése köré szerveződik (mint például D. Conversi és C. Calhoun szövege), illetve a komplex, a korábbiakban nagyhatású elméleteknek többé vagy kevésbé radikális kritikáját nyújtja (Gellner saját elméleti modelljének finomítására törekvő tanulmánya mellett M. Mann Gellner- és Conversi érzékeny Barth-kritikája, valamint a Hans Kohn-i „nyugati államnemzet” és „keleti kultúrnemzet” ideáltípusos oppozíciópár relevanciáját dekonstruáló A. Dieckhoff-szöveg). Aki pedig szeretne közelebről is megismerkedni a nemzet-/nacionalizmuskutatás historiográfiájával, az már a kötet első darabjaként szereplő Anthony D. Smith által jegyzett tömör felvezetés nyomán is eredményesen indulhat el.

De nem csupán praktikus illetve terjedelmi okai vannak a nagyon is tudatos szerkesztői szelekciónak, amely más szempontból is indikatorszerűen mutat rá a kötet sokrétű aktualitására. Kántor Zoltán ugyanis szándékosan Ernest Gellner szintézisigényű írásával indítja a szöveggyűjtemény elméleti részét. E sokak számára bizonyára vitatható döntés mögött az a módszertani megfontolás húzódik, miszerint csak a komplex társadalomátalakulási-modellek megfogalmazása óta beszélhetünk egyáltalán önmagában megálló, tudományszociológiailag emancipálódott nacionalizmuselméletről. Gellner alapítóatyaként való kanonizálása márpedig logikusan vonja maga után annak – bár jobbára implicit – beismerését, hogy a hagyományosabb történetési megközelítések mindinkább háttérbe szorulóban vannak (ennek kapcsán kockáztatnám meg, hogy talán ezzel is összefüggésbe hozható egy másik, magyarra nem fordított, alapvető Hobsbawm-szövegnek a szelekcióból való kimaradása).⁹ A történészek által kezdeményezett századeleji, a nemzetek és nacionaliz-

7 Maga a szerkesztő hívja fel az olvasó figyelmét arra a kutatástörténeti tényre, hogy gyakorlatilag a „témáról szóló diskurzusban csupán az angol nyelven íródott vagy angol nyelvre fordított megközelítések vannak jelen”. *Id. mű*, 17.

8 Bár némely *kulturális* (és nem biologizáló) *primordialista* szerzők művei még ma is közkézen fognak (pl. Clifford Geertz-é vagy Edward Shils-é), illetve egyes, magukat modernistának (pl. Walter Connor-t) vagy etnoszimbolistának tekintő elméletalkotókat (pl. John Armstrongot) is néha ezen irányzatokhoz sorolnak bírálóik.

9 Hobsbawm, Eric J.: Introduction. In: Uő–Ranger, Terence (eds.) *The Invention of Tradition*. Cambridge-London, Cambridge University Press, 1983, 1–14.

musok kialakulására rákérdező kutatások helyébe a század végére a szociologizáló modellekkel dolgozó társadalomfilozófusok (pl. Gellner) megközelítései, de még inkább az antropológiai interpretációkkal operálók (pl. Anderson) munkái kerültek a figyelem középpontjába. Ezen interdiszciplinálódási folyamat gyökerei persze ugyancsak messzire nyúlnak (minimum a hatvanas évekig), így konstatálásánál talán érdemesebb arra a jelenségre rámutatni, amire a szöveggyűjtemény szerkezete is szembeötlően reflektál. Nevezetesen, hogy a nyolcvanas évek eleji klasszikus, iskolateremtő és globális magyarázó igénnyel fellépő elméleti modellek szűk egy évtizedes „uralma” már a kilencvenes évektől megkérdőjeleződött, a kérdésfeltevések erőteljes posztmodernizálódásával összhangban. A smith-i felvezető tanulmányt követő első (*Elméletek* címet viselő) blokk egyfelől a legnagyobb hatású modernista szerzők alaptéziseit mutatja be részben (Anderson, M. Hechter) vagy nagyjából-egészben (Gellner, J. Breuilly). E szövegek azonban nem az „ellentábort”, az etnoszimbolista (Smith) vagy a konstruktivista, de kevésbé modernista (L. Greenfeld) irányzatokat képviselő tanulmányaival állíthatók elsősorban szembe (ugyanabban a fejezetben szerepelnek!), hanem a globális kérdésfeltevések relevanciáját, illetve lehetségességét megkérdőjelező, továbbá a mindenekelőtt a nemzet/nacionalizmus eredetére koncentráló modernista/etnoszimbolista/primordialista vita értelmét kétségbe vonó, azt meghaladni kívánó, főleg metodológiai irányultságú elméletek hangoztatóival (különösen K. Verdery, R. Brubaker, Conversy, Calhoun és Dieckhoff írása). Romsics Gergely gondolatébresztő recenziója is kiemeli, hogy a nacionalizmuskutatás egykor alfáját és omegáját jelentő genealógiai kérdésfeltevés tétje¹⁰ látszik eljelentéktelenedni a kilencvenes évektől. Ez a folyamat azzal az újabb paradigmaváltással van kapcsolatban, amelyben a nemzet mint szimbólum (azaz a „társadalmi osztályozás kiterjedt rendszerében működő alapvető operátor”) jelenik meg, illetve „gyakorlati kategória” értelemet vesz fel, a nacionalizmus, illetve nemzeti dimenzió pedig „homogenizáló, differenciáló és osztályozó diskurzus” vagy „esetleges esemény és történet” lesz az újabb elméletekben (Verdery, Brubaker). Az igazi különbség tehát Brubaker szerint nem a nemzet origójának ősisége vagy modernsége mellett vagy ellen lándzsát törők, hanem a nemzetet – minden vitájuk ellenére – egységesen reálisan létező entitásként, *sui generis* szubsztanciaként elfogadók, illetve az annak – legalábbis heurisztikus szempontból - deszubsztancializálására törekvő „posztmodern” koncepciói között van. Miután az akadémikus nacionalizmuskutatás hosszú évtizedek során kitermelte a maga globálisan alkalmazhatónak vélt, hosszú távú (gazdasági, társadalmi, kommunikációs, államszervezetbeli) változási folyamatokkal, lassan átalakuló „struktúrákkal” számoló modelljeit, napjaink elmé-

10 Romsics Gergely: A Janus-arctól a kaleidoszkopig. *Pro Minoritate* 2004/nyár, 169–173. Azaz, hogy a nemzetek teremtették a nacionalizmust, ahogy a primordialisták és perennialisták vélik, szemben a modernista állásponttal, miszerint a modernitásnak a hagyományos társadalmakat gyökerestől felforgató társadalmi-gazdasági-kulturális változásai hozták létre a nemzeteket, amelyek között „félúton” helyezkednek el a nemzet és nacionalizmus modern jellegét elismerő, de évszázados etnokulturális beágyazottságát hirdető etnoszimbolista irányzatok válaszai. Itt jegyzendő meg, hogy Romsics Gergely recenziójának lényeglátó megállapításaival messzemenően egyetértek, és igyekeztem a szövege által hagyott (egyébként meglehetősen szűk) játéktér még érintetlen pontjaira összpontosítani saját reflexióimat.

letalkotói ezek érvényességének további tesztelése helyett egészen újszerű problémák interpretálásában látják a továbblépés lehetőségét. Így például – bevallottan a barth-i etnicitáselméletnek a dinamikus határképződésre fókuszáló, megtermékenyítő konzekvenciáira is építve – „a nacionalizmus (és általában az etnikai-nemzeti identitás) oppozíciókra épülő dinamikáját” tartják tanulmányozandónak (Conversi). Elkülönítik a nemzetet mint gyakorlati kategóriát, a nemzeti mivolttól mint intézményesült formától és a nemzeti dimenziótól mint eseménytől (Brubaker). A nemzeti retorikák plurális szemléletén keresztül a nemzetre és az identitásra vonatkozó elképzelések kialakulása illetve újratermelődése feltételeinek vizsgálatát tekintik inkább előrevivő kutatási tárgynak (Verdery).

Napjaink nacionalizmuselméleti diskurzusa tehát dinamikusabb, polifónikusabb és konstrukcionista képzet mutat, mint idáig bármikor. Kiszorulóban vannak az egymást kizárni kívánó „államnemzet *versus* kultúrnemzet”-féle bináris oppozíciószerű megközelítések (Dieckhoff), és megkérdőjeleződött az átfogó, tér és időbeli kontextusoktól majdhogynem függetlenül, globálisan alkalmazhatónak vélt modellek felállításának lehetősége. A „nemzet” mint homogénnek tekintett és reálisan létező entitás mibenlétének és eredetének megértéséről a kutatásokban a hangsúly áttevődni látszik a szimbolikus, ezáltal polivalens értelmet felvevő és homeosztatisz alkalmazkodásra képes „nemzeti” *per definitionem* heterogén dimenziójának feltérképezésére. A nacionalizmuskutatás a nemzetek reflektálatlan, örökidejűnek és örökérvényűnek hitt esszencialista, tehát nacionalista mítoszával („a nemzetek hozzák létre a nacionalizmust, amikor öntudatra ébrednek”) való tudományos szembenézés igényével jött létre a két világháború közötti Európában. Ezt a periódust a „nacionalizmus csúcspontjaként” szokás emlegetni. Mára azonban a globális horizontúvá tágult kutatás (amely a jelen válogatásban kevésbé reflektált posztkoloniális, gender, migráció-, kisebbségkutatási és multikulturális irányzatokkal is kibővült) igyekszik már a kérdésfeltevés szintjén is szabadulni a szubsztancialistának érzett fogalomhasználatától a nacionalizmus jelenségének kifinomultabb tanulmányozása érdekében. A megkerülhetetlennek érzett szöveggyűjtemény végigolvasása után talán nem elhamarkodott megkockáztatni, hogy legfőbb erénye éppen a heterogenitásban rejlik. A különböző irányultságú szövegek mintegy párbeszédet folytatnak egymással, és ez termékeny továbbgondolásra és kritikai attitűdjének erősítésére készíti olvasóját. Akiben, a válogatás végére érve – és ez pozitívan értendő –, valószínűleg több kérdés fogalmazódik majd meg, mint amennyi a kötet kézbevétele előtt élt benne nemzet és/vagy nacionalizmus problematikája (vagy „problémátlansága”) kapcsán.

Lajtai L. László

Szabó M. Attila: Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára I–II.

Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003, 1329 oldal + térképek

Amióta az emberiség a letelepült életmódra tért át, a falvak és a városok a társadalom szerveződésének csomópontjai. Ezért a települések is a történettudomány érdeklődési körébe tartoznak, így nem véletlen, hogy kialakultak olyan tudományágak, mint pl. a településtörténet és a történeti földrajz. Ősidőktől napjainkig alapvető szabály, hogy leveleink időrendi keltezése előtt annak a településnek a nevét is feltüntetjük, ahol az illető irat keletkezett. A történettudomány fejlődésével egyre szaporodott azoknak a munkáknak a száma, amelyek bizonyos területi egységek és települések monografikus feldolgozását tartalmazzák. Magyarország és Erdély vonatkozásában e munkának az 1867. évi kiegészítést megelőzően már komoly hagyománya van, gondoljunk csak Benigni, Treuenfeld, Fényes Elek vagy Bielz munkáira.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchia korában több vármegyének megírták a monográfiáját, amelyek tartalmazzák a hozzájuk tartozó települések történeti adatait. Pesty Frigyes, Petri Mór vagy Csánki Dezső kötetei mellett² emlékezetes a *Magyarország vármegyéi és városai* című sorozat, valamint Orbán Balázs monumentális alkotása *A Székelyföld leírása* is.

A trianoni békekötés és Magyarország megcsonkítása következtében a településföldrajz újra a kutatások előterébe került. Az 1930-as, 1940-es években jelentek meg a település- és népiségtörténeti értekezések, amelyeknek célja az etnikai viszonyok alakulásának feltárása volt.³ A szakmai igényesség legtokéletesebb példája Györffy György közelmúltig készülő, a szerző halála miatt torzóban maradt műve: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*.⁴ E munkák sorozata ma már nélkülözhetetlen kézikönyve minden történésznek. Mivel a történelem folyamán a településnevek folyamatosan változtak, pontos azonosításuk, amely éppen a változások következtében gyakran nehézségekbe ütközik, alapvető szakmai követelmény.

- 1 Különösen a következő munkák érdemelnek említést: I. H. Benigni v. Mildenberg: *Handbuch des Statistik und Geographie des Großfürstentums Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1837; Ignaz Lenk von Trauenfeld: *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-, hydrographisch- und topographisches Lexikon I–IV*. Wien, 1839; Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik I–IV*. Pesten, 1851; Eduard Albert Bielz: *Handbuch der Landeskunde Siebenbürgens. Eine physikalisch-statistisch-topographische Beschreibung dieses Landes*. Hermannstadt, 1857. (új kiadás: Köln–Weimar–Wien, 1996)
- 2 Pesty Frigyes: *A Szörényi Bánság és Szörény vármegye története* II/1–II/IV. Bp. 1882–1884, Petri Mór: *Szilágy vármegye monographiája I–VI*. Zilah, 1901–1904, Kádár József–Tagányi Károly–Réthy László: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája I–VII*. Dész, 1900–1905. A századfordulón jelent meg Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–V. Bp. 1893–1913) (új kiadás: Bp. 1985), amely már az egész országot felölelte.
- 3 Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp. 1939; Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt* Bp. 1940; Maksai Ferenc: *A középkori Szatmár megye* Bp. 1940; Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalmi és nemzetiségei* Bp. 1943.
- 4 Budapest, 1966–1998.

A települések ugyanakkor nemcsak a történettudomány, hanem az állam közigazgatásának is eszközei. Így egészen napjainkig a mindennapi gyakorlat kérdéseként jelennek meg, hiszen még a turista is a helyneveket feltüntető térképek alapján tájékozódik. A modern államok időközönként helységnevtárakat adnak ki. Az államhatárok változásával – és itt főleg Trianonra gondolunk – a települések hivatalos nevei is megváltoztak. Ez a helységneveket illetően gyakran zűrzavarhoz, sőt káoszhoz vezetett. A kommunista rendszerek és főleg a kommunista Románia nem kedvelték a történeti helységnevtárakat, bár saját ideológiájuknak, nacionalista névváltoztatásainak alávetett helységnevtárakat adtak ki. Jellemző Erdély vonatkozásában, hogy ebben az időszakban három történeti helységnevszótár jelent meg: kettő Németországban,⁵ egy pedig Romániában.⁶ Ez utóbbit a Ceaușescu diktatúra éveiben már nem volt illendő használni, éppen azért, mert törekedett a szakma követelményeinek betartására, felhasználta a magyar forrásokat és közölte a magyar és német helységneveket. A diktatúra éveiben Binder Pál készítette el a történeti *Erdély településtörténeti lexikonát*. Munkája azonban kéziratban maradt. Hagyatéka Kolozsvárra, az Erdélyi Múzeum Egyesület könyvtárába került. Kézirata néhány kötetének példányát a Teleki László Intézet könyvtára is őrzi.

Az 1989–1990. évi rendszerváltás után megnőtt az igény az említett zűrzavar megszüntetésére, a pontos településnév azonosítás feltételeinek megteremtésére. A világ magyarsága pedig érzelmi okokból is arra törekedett, hogy a magyar történeti helyneveket újra megismerje, hiszen azok nemzeti identitása részét képezik. Ekképp az utóbbi években egymás után jelentek meg a helységnevtárak. Az egész ország vonatkozásában megemlíthjük Lelkes György és Wildner Dénes munkáit.⁷ Erdély településneveit tartalmazza az *Erdély és a Részek térképe és helységnevtára* című munka is.⁸ Valamennyi határon túli területet feldolgozza Sebők László *Határon túli magyar helységnevszótára*.⁹ A nagyközönség ez irányú igényeit igyekezett kielégíteni a *Magyar nagylexikon* is, amikor címszavai közé felvette a történeti Magyarország valamennyi települését. Végül Kertész Gyula összeállításában napvilágot látott a kérdésben irányadó első bibliográfiai összefoglalás is.¹⁰

Az Erdélyre vonatkozó munkák betetőzéseként jelent meg 2003-ban Csíkszere-dában a Pro-Print Kiadó gondozásában a Teleki László Intézet és a Pro-Print Könyvkiadó közös kutatási és könyvkiadási programja keretében, a *Múltunk könyvek* sorozatában Szabó M. Attila *Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnevszótára*. Megjelenését a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma

5 Ernst Wagner: *Historisch-statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen*. Köln–Wien, 1977; Georg Hellernek a történeti Magyarország helységneveit feldolgozó több kötetes munkája, amely az 1980-as években látott napvilágot és amelynek Bihar, Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyékre vonatkozó köteteit Szabó M. Attila felhasználta.

6 Coriolan Suciu: *Dicționarul istoric al localităților din Transilvania. I–II*. București, 1966–1967.

7 Lelkes György: *Magyar helységnevszótár*. Baja, 1998; Wildner Dénes: *Ortslexikon der ehemaligen Gebiete des historischen Ungarns. I–II*. München, 1998.

8 Készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján. Szerkesztette Herner János. Szeged, 1987.

9 Budapest, 1997.

10 *Magyar helységnevtárak, helynévlexikonok és szótárak (Történeti tipológiai áttekintés)*. Összeállította Dr. Kertész Gyula. Budapest, 2000.

támogatta. A két hatalmas kötet terjedelme csaknem 1400 oldal. A munka a szerző hosszú évekig tartó kutató- és adatgyűjtő munkájának eredménye. A kötet bemutatásának legegyszerűbb és legcélszerűbb módja, ha követjük Szabó M. Attila magyar, román és német nyelven is közölt bevezetőjét. Abból a tényből indulunk ki, hogy eredendően több nemzetiségű, többnyelvű területről van szó. Ennek megfelelően a településnevek is többnyelvűek. Az állam évszázadokon keresztül nem szólt bele a helynevek kérdésébe, amelyeket a lakosság által adott formában használtak. A nemzetállam létrejöttével azonban a hivatalos elnevezések az állam és a modern közigazgatás hatáskörébe kerültek. Az osztrák, a magyar és a román állam is kialakította a maga helységnévrendszerét és nem mindig vette figyelembe a történelmileg kialakult és használt helységneveket. Az osztrák közigazgatás bevezetésével a német lakosságú, német nyelvű történelmi helynévvel rendelkező településeken kívül sok olyan település kapott német nevet, amelynek nem volt német lakossága. Például német helynevet kaptak olyan székely települések is, ahol a határőrvidék kialakításával az osztrák közigazgatást is bevezették. A magyar államhatalom 1901–1912 között megyénként (kivételem Fogaras és Hunyad megye) törzskönyvezte a helységneveket és a nemzetiségek által használt neveket magyarította vagy lefordította. Ezeket az 1913. évi helységnévszótár tartalmazza, és ezek képezik Szabó M. Attila magyar névanyagának alapját is. Az 1898 előtti és utáni névváltozások esetében – miként Szabó M. Attila felsorolja – az alábbi csoportokat lehet megkülönböztetni:

1. névadás új helységeknek,
2. a települések többnyelvűségének megszüntetése és a magyar névalak visszaállítása,
3. helységnevek magyarosítása,
4. névváltoztatás annak érdekében, hogy egy helységnév csak egyetlen települést jelöljön (egy község – egy név elve).

Az 1925. évi román közigazgatási törvény a helynevek románosításáról rendelkezett. A magyar és német helyneveket románra fordították, vagy a települések új román nevet kaptak. Az 1930-as évek tiltó politikájához hasonlóan 1988-ban olyan határozat lépett életbe, amely a kisebbségi sajtónak is megtiltotta, hogy a helységneveket saját nyelvén használja. Ma már nemzetközi jog által biztosított a topográfiai elnevezések anyanyelvű használata és kifüggesztése. Ezt Románia jelenleg érvényes közigazgatási törvénye is lehetővé teszi minden olyan településen, ahol a kisebbség számaránya eléri a 20%-ot. Az 1913. évi hivatalos magyar és a jelenlegi hivatalos román elnevezés együttes használata a települések azonosítása szempontjából alapvető jelentőségű. Két módszer alkalmazható: címszökevényként vagy az 1913. évi magyar hivatalos elnevezést használjuk, mint a *Magyar nagylexikon* (ne felejtjük, hogy magyar lexikonról van szó), vagy a román, mint Szabó M. Attila szótára. Csakhogy a román név használata semmiképpen nem elegendő, ugyanis Romániában az egy név egy település elve nem érvényesül: a bemutatott szótár pl. tíz olyan Poiana nevű települést tartalmaz, melyeknek magyar neve különböző. Az azonosítás fontos eleme a német helységnevek feltüntetése is. Szabó M. Attila megállapítása szerint a német helységnevek eredetüket illetően három csoportba oszthatók: a) a királyföldi német–szász és a bánsági, partiumi német–sváb helységnevek,

b) a Királyföld szász népességének a szomszédos peremvidékek velük kapcsolatban álló helységeinek adott német és szász helységnevek, c) az osztrák közigazgatás által bevezetett német helységnevek. Összesen 1925 településnek van német elnevezése. Ezek megléte is tükrözi Erdély ma már csaknem teljesen eltűnt, Németországba kivándorolt szász és a Bánság, valamint a Partium hasonló sorsú német lakosságának történeti jelentőségét.

A szerző olyan teljességre törekedett, amelyet az idevágó szakmunkák egyike sem ért el. Szótára törzsanyagát 5818 település (város, falu, tanya, telep, városnegyed, falurész) névanyaga képezi. Brassó esetében például mindhárom történelmi előváros – Bertalan, Bolgárszeg, Bolonya – szerepel.

Egy-egy szócikk a következő adatokat tartalmazza:

1. A helység jelenkori hivatalos román neve címszóként. Ezt követik a román névváltozatok, melyik jelenlegi megyéhez, esetenként községközpontozathoz tartozik (jelöléssel), ha más településbe olvadt be (ugyancsak jelöléssel), magyar hivatalos neve és névváltozatai, abban az esetben pedig, ha van, az illető helység német, szász, ukrán, szerb, horvát, cseh, szlovák, bolgár, jiddis, lengyel és török elnevezése. Szerb és bolgár elnevezések esetében a cirill betűs eredeti, német nevek esetében a gót betűs névalakot is jelzi a szótár. Szükségesnek tartottuk volna a latin névalak (Kolozsvár=Claudiopolis, Nagyszében=Cibinium) külön feltüntetését is, ha ez a középkori használatban rögzült, bár igaz, hogy az idézett latin szövegekben megtaláljuk őket.

2. Történeti rész: A forrásanyag segítségével felsorolja a helység névanyagának változásait első írásos említésétől (betűhíven az oklevelekben közölt formában) napjainkig. A latin ragozott névalak esetében a latin szövegnek csak azt a részét közli, amelyben az adott névalak található. Hasonló eljárást követ a könyv a magyar vagy német szövegrészek esetén is. A módszer jól ismert Szabó T. Attila *Erdélyi magyar szótörténeti tárából*. Egy-egy névalak előtt az év áll, amelyben az illető névformát alkalmazták. Ezután következik a tulajdonképpeni névalak, majd zárójelben az információ forrása. „+” jellel kapcsolódnak az illető településekhez a valamikor odatarozó tanyák, telepek, amelyek történeti névanyaguk értéke miatt kaptak helyet. (Legutóbbi adatok látványosan követhetők pl. a Cluj-Napoca, vagyis Kolozsvár címszó esetében.)

3. Közigazgatási hovatartozás, jogállás jelöléssel: A közigazgatási beosztásnál Szabó M. Attila figyelembe veszi a középkori vármegyei és széki beosztást, az időnként végrehajtott elnevezésbeli és területi változtatásokat, az osztrák közigazgatás központosítást célzó intézkedéseit, az 1876-ban végrehajtott közigazgatási reformot és ennek jobbítására 1918-ig tett lépéseket, az 1920 utáni román közigazgatás változásait, az 1950-ben szovjet mintára bevezetett tartományok és rajonok rendszerét, eljutva az 1968-ban újra alakított megyékhez. Jelzi, hogy a település melyik vármegyéhez, megyéhez, járáshoz, székely vagy szász székhez, fiúszékhez, körzethez, határőrkerülethez, tartományhoz, rajonhoz tartozott az évszázadok folyamán. A települések jogállását tekintve követi a helység rangjának változásait: telep, puszta, tanya, falu, nagyközség, város, mezőváros, szabad királyi város, királyi bányaváros, rendezett tanácsú város, törvényhatósági joggal felruházott város, municipi-

um, illetve hogy melyik megye, járás, szék, körzet, rajon, tartomány része vagy székhelye volt.

Magunk betű szerint átnéztük az Apácára, Bözödújfalura, Brassóra és Kolozsvárra vonatkozó szócikkeket. Mind a négy esetében úgy véljük, hogy minden szükséges követelményt kielégítenek.

Nem közli a szótár az elpusztult vagy elnéptelenedett települések adatait. Ha átnézzük Györffy György említett történeti földrajzát vagy Jakó Zsigmond *Erdélyi okmánytárát 1023–1300*¹¹ számos olyan települést találunk, amelyek az Árpád-korban léteztek, ma már azonban csak oklevelekben bukkanunk nyomukra. Ezek számbavétele nem lehet egy közigazgatási helységnévtár tárgya, de egy történeti igen. Feldolgozásuk azonban külön kötetbe, szótárba kívánkozik.

Hogy az olvasó tökéletesen átlássa a munka monumentalitását közöljük a kötet szerkezetét, amely a következő fejezeteket foglalja magába: *Bevezető, A rövidítések és a jelek feloldása, Törzsanyag* (I.: A–O, II.: P–Z); román névváltozatok, magyar–román, német–román, szász–román, szerb–román, ukrán–ruszin–román, szlovák–román, cseh–román, horvát–román, bolgár–román, lengyel–román, jiddis–román visszakeresők. Ez utóbbiak esetében a magyar olvasó számára egy kissé nehézkessé teszi a kötetek használatát, hogy a német helységnévtől csak a német–román visszakereső közvetítésével juthat el a magyar helységnévhez. Hasznos lett volna egy latin–magyar–román, magyar–német és német–magyar visszakereső beiktatása is. A kötetekhez csatolt irodalomjegyzék a legteljesebb a szakterületen és mindenki számára tájékozódási lehetőséget nyújt.

A munkát térképek zárják, melyeket Sebők László készített. A 16 térkép Erdély közigazgatási felosztását ábrázolja a 11. századtól 2002-ig. A többi térkép a Romániához csatolt egykori magyar terület jelenlegi megyéi települések szerinti beosztását mutatja, feltüntetve a román és a magyar helységneveket is.

Összességében megállapítható, hogy Szabó M. Attila fáradságos és önzetlen munkájával egy olyan kézikönyvet adott a kezünkbe, amely eddig a legteljesebb, a legszakoszerűbb és amelyet majd nemzedékek használhatnak.

Vogel Sándor

11 Budapest, 1997.

Mihez kezdünk a történetekkel?

Keszeg Vilmos: Homo Narrans. Komp-Press,

Kolozsvár, 2002, 333 oldal

Jelen könyvismertetés szerzője nem *szakavatott néprajzos*. Ennek azért van jelentősége, mert Keszeg Vilmos tanulmánykötete kapcsán szólnunk kell arról a szövegkörnyezetről, szakmai kontextusról is, amelyben az megszületett. Az erdélyi néprajztudományban ugyanis Keszeg Vilmos könyve paradigmaváltó és paradigmateremtő írás.

Ha a magyarországi néprajztudományban keresünk párhuzamokat, hamar rábukkanunk Niedermüller Péternek a *Replikában* megjelent, a „kultúrakutatás esélyeiről” írt vitaindítójára.¹ Niedermüller és Keszeg kiinduló problémája közös: a 20. század végére, a 21. század elejére Kelet-Európában is hiteltelenné vált az a paradigma, amely a néprajzot mint „nemzeti tudományt” szervezte. Kérdés azonban, hogy ezzel mi vált hiteltelenné? Egy paradigma, vagy egy diszciplína? Niedermüller már a tanulmány címében megadja a választ: bár a kelet-európai kultúratudományt kétpillérűként tételezi, és a két pillér egyikeként a „hagyományos” néprajzi szemléletmód kritikáját látatja, mégsem a néprajz, hanem a kulturális antropológia esélyeiről értekezik.

Keszeg ezzel szemben megtartaná a diszciplínát és csak a paradigmát alakítaná át. Nyilvánvaló, hogy álláspontját nem tekinthetjük pusztán episztemológiai döntésnek, hisz azt az erdélyi néprajzi, tágabban pedig a társadalomtudományos mező szerkezete is befolyásolja. A kérdés ugyanis – legalábbis részben – az, hogy milyen diszciplináris és intézményi keretek között működjön Erdélyben a kultúrakutatás. Ennek vázát a néprajz intézményrendszere adja-e, avagy nem? Keszeg Vilmos, aki a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Néprajz (pontosabban néhány hónapja Néprajz és Antropológia) Tanszékének vezetője nyilván a néprajzi keretek mellett érvel(ne). A diszciplína meghatározása fontos kérdés, hiszen tudjuk, ez határozza meg azokat a „kizárási eljárásokat”, amelyek egyes beszélők pozícióit meggyengítik, másokét pedig megszilárdítják.² A Niedermüller-tanulmány által bevezetett vita egyetlen erdélyi hozzászólója, Biró A. Zoltán a következő kérdést teszi fel: „Mennyiben szükséges az itt és most létező néprajztudomány kritikája a kulturális antropológiának nevezett, most kiépítendő, működésbe helyezendő diszciplína megalapozásához?”³ Biró véleménye szerint ugyanis nem kívánatos a kialakuló kultúrakutatást a néprajz diszciplináris kereteire építeni. A néprajz szerinte visszaszorulóban van, a kultúratu-

1 Niedermüller Péter : Paradigmák és esélyek, avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika*, 1994, 13–14. 89–129.

2 Lásd Michel Foucault: *A diskurzus rendje*. In: *A fantasztikus könyvtár*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest, 1998.

3 Biró A. Zoltán: Az esély esélyéről. Avagy hogyan is lesz kulturális antropológia Kelet-Európában? *Replika*, 1994, 13–14.

domány alapja nem lehet a „folyamatosan gyengülő ellenféllel” folytatott vita. Másik érve épp az, hogy a néprajzra épített kultúrakutatásban a nem néprajzos kutatók legitimációs hátrányba kerülnének.

Biró hozzászólása sem véletlen, ugyanis ha a tágabb társadalomtudományos mezőt nézzük, akkor a csíkszeredai „kamosok”, illetve különböző helyekre sodródott maradványaik képezik azt a szegmenst, amely – szemben a Néprajz Tanszékkal – abban érdekelt, hogy a kultúrakutatást a néprajz diszciplináris keretein kívül tartsa. Ebből a szempontból említést érdemel, hogy a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen, részben a Szociológia Tanszékre építve egyszer már létrejött a magyar nyelvű antropológus-képzés. Ennek központi figurái az egykori „kamos” Magyar Vincze Enikő és Magyar Nándor László. Így mióta a néprajz tanszék neve megváltozott, a kolozsvári egyetemen két helyen is lehet magyarul „antropológiát” tanulni: a „néprajzosoknál” és az egykori „kamosoknál”. Jelen sorok írója úgy véli, hogy – szemben Biró Zoltán kilencvenes évekbeli vélekedésével – a „néprajzosok” pozíciói javultak, mi több, jelenleg nekik van nagyobb esélyük az erdélyi kultúrakutatás intézményesítésére.⁴ A néprajz „kultúratudományosítása”, a hagyományos néprajzi paradigma kritikai feldolgozása azonban korántsem ellentmondásmentes feladat.⁵ Keszeg Vilmos könyvéhez most ebből a szemszögből fogunk közelíteni.

A *Homo narrans* a szerző 10 tanulmányát tartalmazza. A kötet első, címadó tanulmánya egyfajta elméleti összefoglaló, amely a soron következő írásokat mintegy keretbe helyezi. A tanulmányok többsége a „népi kultúra” narratívumait dolgozza fel: a kötetben „egzotikus”⁶ történetekről, „lüdercekről”, „cseberbenézésről”, népballadákról, sírfeliratokról olvashatunk.

A szerző valójában a megújulni, társadalomtudományi rangra emelkedni kívánó néprajztudomány kérdéseire kíván választ adni: *Miért gyűjtsük a „népi kultúra” történeteit? Mihez kezdjünk a történetekkel, amelyeket a folklórisztikai gyűjtőmunka a felszínre hozott?* A hagyományos néprajz válságát egyik tanulmányában Nagy Olga elhíresült adatközlőjével, Győri Klárával mondhatja ki: „»Most már mindent bémondtam.« A helyzet egy évszázados kutatási paradigma záróepizódjának, de ugyanakkor kudarcának, válságának tekinthető. A jelentés mindkét fél számára azonos: végéhez ért az a feltáró munka, ami a széki asszony örökölt, hagyományos tudását hivatott a felejtéstől megmenteni, az archívum számára megörökíteni.” (149.)

Arra a kérdésre, hogy *miért gyűjtsünk történeteket*, a hagyományos (19. században kialakult) néprajztudománynak természetesen megvolt a maga válasza. Keszeg

4 Nem gondolom, hogy a kultúrakutatás Erdélyben valaha is egy műhely, csoport, intézmény vagy tanszék köré fog szerveződni, így kijelentésemet úgy módosíthatnám, hogy a kultúrakutatásban a „néprajzosok” szerepe az elkövetkezendő években jelentősebb lesz, mint az egykori „kamosoké”.

5 Niedermüller szerint a néprajztudományos gyakorlat és a nacionalista–konzervatív ideológia közötti folyamatos kölcsönhatás a néprajztudományban nem marginális jelenség, hanem annak lényegi meghatározója. A néprajz egyszerre tudományos tevékenység és hazafias kötelesség. Ha ez igaz, akkor igencsak kétséges, hogy a néprajztudomány megreformálható-e (Niedermüller 1994).

6 Niedermüller Péter Kaschubára hivatkozva megállapítja, hogy a hagyományos néprajz egyik lényegi jellemvonása a saját társadalmon belüli egzotikus (Binnenexotizmus) felmutatására való törekvés (Niedermüller 1994). Keszeg abból a szempontból követi a néprajzi hagyományt, hogy ezeket az „egzotikus” történeteket vizsgálja.

a bevezető tanulmányban áttekinti a hagyományos néprajztudományt szervező előfeltevéseket. Ezek az elvek a néprajzos gyűjtőmunkájának valójában egyfajta mögöttes (általában ki nem mondott) keretként adtak értelmet. Keszeg nem törekszik explicit kritikára és a velük való szakításra, azonban amikor azt a 19. századi elméleti keretet rekonstruálja, amely a néprajzi gyűjtőmunkát szervezi és legitimálja, az eredmény nem lehet kétséges. Ezek az elvek napfényre kerülésük után tarthatatlanná válnak, pontosabban nem egyeztethetők össze a néprajz azon igényével, hogy kultúratudománnyá váljék. A Grimm testvéreket idézi, akik a német népmesekincsét a germán ősmitológia visszamaradt darabkáinak tekintették, és a gyűjtőmunka feladatát ezen egykor volt „esszencia” rekonstruálásban jelölték meg. Ez a szemléletmód a néprajztudományra (legalábbis annak „hagyományos” részére) a mai napig jellemző. A gyűjtőmunka legitimitását ma is az adja, hogy általa a néprajzos valamiféle őseredeti etnikai esszenciát, a „mi hagyományainkat” hozza felszínre.

Keszeg kritikája azonban igazából nem erre vonatkozik, hanem arra, *amit a néprajztudomány az összegyűjtött anyaggal kezd*. Ha visszatérünk a Győri Klára apropóján mondottakra, azt látjuk, hogy Keszeg egy sajátos diszciplináris „kettős játékot” folytat.⁷ A „most már mindent bémondtam” kijelentés arra a néprajzi gyűjtőmunka mögötti vágyra játszik rá, hogy általa az egykori „népi kultúra” teljessége váljon hozzáférhetővé. Niedermüller ezt a vágyat a telítettség iránti sóvárgásnak nevezi.⁸ Keszeg szerint a telítettséget a néprajztudomány elérte, legalábbis abban az értelemben, hogy hihetetlen mennyiségű anyagot halmozott fel. Az archívumok polcai roskadoznak a súlyos kéziratkötegek alatt. A kérdés szerinte most már az, hogy a néprajzos mit tud kezdeni a felgyűlt anyaggal. Az előbbi idézet ugyanis így folytatódik: „Több évtizedes eredményes együttműködés után a gyűjtőnek és közlőnek búcsúznia kell egymástól. Tegyük hozzá: nem kis csalódottsággal, kimondatlan nehezteléssel.” (149.) A neheztelés oka, a gyűjtő részéről, hogy az anyagok sokasága ellenére a várt totalitás nem állt össze, az adatközlő részéről pedig az, hogy az archívumokban képtelen magát felfedezni és magára ismerni.

Keszeg programja az archívumok, a néprajzi múzeumok újrarendezése. A „hagyományos” elrendezés szerint ugyanis az összegyűjtött kulturális reliktumok nem eredeti kulturális összefüggésükben, hanem más reliktumokhoz való viszonyukban nyernek értelmezést. A népi kultúra termékeit a néprajztudomány térbeli, időbeli és etnikai kataszterekbe sorolta és az így rendezett anyagoknak a segítségével határozta meg az etnicitás lényegét, vagy írta körül a néprajzi tájegységeket. A végeredmény egy mesterséges és teljességgel hamis konstrukció lett. Keszeg javaslata, hogy az összegyűjtött kulturális objektumokat eredeti környezetükbe kell visszahelyezni. Ez alatt nem a hagyományos néprajz egykor volt „népi” kultúráját érti, hanem azt a kontextust, ahogy a szövegek az adatközlő szájából elhangzottak, ahogy azok a mindennapi életben ténylegesen léteznek, léteztek.

7 Diszciplináris kettős játékon azt értem, hogy Keszeg úgy kíván a néprajzi diszciplinát uraló paradigmával leszámolni, hogy közben a diszciplinán belüli legitimitását megőrzi.

8 Niedermüller 1994.

A népi kultúra narratívumai nem önmagukban érdekesek, hanem szociális funkcióik által. A folklorista által összegyűjtött narratívumokat a beszélők jól meghatározott kontextusban, adott szociális funkcióval használják. Egy asszonyról azt mesélik a faluban, hogy halott férje lüdérc képében éjszakánként meglátogatja. A történettel a beszélők az illetőt a falu társadalmában marginalizálják. A népbálla-dáknak a lokális történeti emlékezet rutinizálásában van szerepük. A „kultúratudományosítás” irányába mutat, hogy a kötetben olyan narratívumok is megjelennek, amelyek konvencionálisan nem tartoznak a népi kultúra világához. Keszeg a hagyományosan a magaskultúrához sorolt irodalom és a „népi” kultúra kapcsolatának, illetve a kisebbségi sors narratívumainak is szentel egy-egy írást. Ez utóbbi írásban a népi kultúra/magas kultúra szembeállítás átadja helyét a nyilvános/nyilvánosság alatti megkülönböztetésnek, illetve a legitimitás problematikájának.

A folklorisztika számára javasolt *narratív pragmatika*, a *kontextuális narratológia* mindenképpen olyan program, amellyel a diszciplináris kettős játék sikerre vihető. Ez a címszó ugyanis néprajzos közegben az archívum újrendezését, más társadalomtudományok fele viszont – a narratív szemléletmód előtérbe kerülése okán – követhető, legitim kutatási programot jelöl.

Kiss Tamás

*Horváth Gyula (szerk.): Székelyföld
/A Kárpát medence régiói sorozat, 1. kötet/*

MTA Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus,
Budapest–Pécs, 2003, 452 oldal

Az MTA Regionális Kutatások Központja és a Dialóg Campus Kiadó gondozásában útnak indított *Kárpát medence régiói* című sorozat célja többértű. Egyrészt a vizsgálatok arra keresik a választ, hogy képes-e a medence a földrajzi és mentális határok, az eltérő fejlettségi szintek ellenére olyan európai nagytérségi szerepet betölteni, amelynek az alapját a határon átnyúló gazdasági együttműködés, integráció, lokális hálózatok és ezek környezetre gyakorolt húzóereje képezi. Másrészt, mintegy közvetett célként, a kutatások célja a regionális tudomány módszereinek elterjesztése a határon túli magyar tudományosság körében. Már a célok efféle meghatározásából is – de az első sorozatkötet alapján még inkább – igazolni látjuk azt a megállapítást, hogy nem történelmi nosztalgiáról, hanem tudatos jövőépítésről van szó.

A könyvsorozat nyitóköteté az Új Kézfogás Közalapítvány támogatásával, Dr. Horváth Gyula szerkesztésében készült el, szűkebb célcsoportját valószínűleg a térségfejlesztők egyre népesebb tábora alkotja, de mindazok érdeklődésére számot tarthat, akiket a Kárpát medence és Székelyföld múltja, jelene és leginkább jövője érdekel.

A téma és a célok aktualitását egyrészt az európai uniós csatlakozás, másrészt a mélyülő EU integrációra, valamint a globalizációs folyamatokra adott társadalmi-gazdasági válaszok és azok térbeli megjelenési formái adják. Az állam, a közigazgatási rendszer, a mentális határokon túlnyúló, a régiók és városok együttműködésén alapuló nagytérségi integrációk, fejlődési tengelyek a gazdasági (és földrajzi) racionalitást, méretgazdaságosságot helyezik előtérbe, így az ezredforduló térségfejlesztésének központi kategóriáit jelentik. „Az uniós tagság távlatos eredménye a Kárpát-medence hajdani, évszázadokon keresztül formálódott integrációs kapcsolatainak modern formában történő újjászerveződése lehet” – olvassuk a könyv bevezetőjében. A sorozat tehát egy ilyen térségfejlesztési kulcskategória kialakulásának esélyeit kívánja feltárni az „építőelemek”, a Kárpát medence régióinak bemutatásával, miközben természetesen maguknak az építőelemeknek a gyengeségeit, erősségeit, fejlesztési lehetőségeit, sőt a fejlesztési stratégiák kulcstényezőit is igyekszik azonosítani.

A sorozat Székelyföldről szóló indító kötete is ebben a felfogásban készült: a könyv jelentős részét nagyszabású és rendkívül alapos helyzetértékelés teszi ki (I–XIII. fejezetek), és – egy-két fejezetrész kivételével – az utolsó (XIV–XV.) fejezetek foglalkoznak a „jövőformálással”. Nem csoda ez, hisz a kiadók székelyföldi projektjének célja „a modern területfejlesztés stratégiai megalapozó szakasza számára széleskörű információs bázison nyugvó helyzetértékelő dokumentum elkészítése” volt.¹

1 A kötet szerzői: Benedek Márta (V.), Bernád Ildikó (III.4.), Deák Miklós (III.1–3., IX), Dézsy Kinga (X.), Erdősi Ferenc (IX.), Ferencz Angéla (XI.), Fóri Endre (V.7.1.), Geréb László (VII.1–2.), Hajdó Csaba (XV.), Horváth Alpár (VIII.), Horváth Gyula (Bevezetés, VI., XIV.), Ilyés Ferenc (VI., VII.3.), Kánya József (I., XI.7.), Kassay János (XII.), Kolumbán Gábor (XIV.), Virginás Zolna (IV.).

Az első fejezet bemutatja a székely rendiség és közigazgatás – a mai regionális öntudat szerves alapjainak – kialakulását, és korszakonként ennek változásait. A szerző kiemeli a székelység privilégiumainak és a szabadságjogok későbbi változásainak jelentőségét és általános áttekintést ad a legfontosabb gazdasági jellemzőkről (a rossz földek ellenére agrárdominancia, gyenge ipar, vasúthiány, közigazgatás gazdasági súlya, határvédelem, katonaság fejlesztő ereje), gazdaságtörténeti fejleményeiről (vasútfejlesztés, megkésett modernizáció és polgárosodás). A fejezet a történeti fejlődés tükrében elemzi a székelyföldi városhálózatot, annak funkcióváltozásait. A második fejezet ennél részletesebben foglalkozik a térszerkezettel és a térszemlélettel, a funkcióváltozásokkal, változtatásokkal. Fejlesztési szempontból rendkívül fontos, hogy a valódi hálózati viszonyok a földrajzi és infrastrukturális adottságok miatt nem alakultak ki, nincs igazi funkcionális hálózat, városhierarchia rendszer, ez pedig jelentős gátja a modern, kooperatív felfogású regionális fejlesztésnek.

A népességről és munkaerőpiacról szóló fejezet részben tovább árnyalja az előző fejezetben bemutatott vonzáskörzeti viszonyokat (népességvándorlás, ingázás). Igyekszik tágabb összefüggéseiben felvázolni a népesedési munkaerő-piaci problémákat (elvándorlás, előregedés, ipari leépülés – mezőgazdasági foglalkoztatás növekedése, járatmegszűnések, feketemunka), beszél a drámai romániai magyar népességfogyásról, a székelyföldi „brain-drain” folyamatáról, de nem hallgatja el a cigányság, mint legnagyobb (!) kisebbség problémáit sem.

Amíg a második, településhálózattal is foglalkozó fejezet a falusi turizmus lehetőségeit érzékeltette, a negyedik fejezet – a természeti erőforrások kapcsán – a természetjáró és gyógyturizmus egyedülálló lehetőségeit mutatja be, egyúttal szó esik az erdősítés problémáiról és a székelyföldi erdőterületekről alkotott hagyományos kép irrealitásáról is. A környezet állapotáról vegyes képet kapunk, hisz a folyók, vizek és a talaj szennyezettsége a nagyobb települések, ipari üzemek miatt jelentős, így az ezzel kapcsolatos feladatok is számosak, ugyanakkor amely terület eddig gazdasági szempontból elmaradott volt, az elmaradottságát most ledolgozhatja a levegő jó minőségével, ami a turisztikai potenciálját növeli.

A székelyföldi mezőgazdaság (V. fejezet) kapcsán kiemelendő, hogy a fölöslegessé vált ipari munkaerő jelentős része – mintegy „ittragadva” – rossz minőségű földeken, felaprózott, szigetszerű – és még mindig tisztázatlan tulajdonviszonyú – birtokstruktúrában, korszerűtlen és öreg gépparkkal próbál önellátó (kényszer-)gazdálkodást folytatni. Szó esik az előregedés problémájáról (az új technológiát igénylő, ismerő fiataloknak nincs saját birtokuk), a domborzati és éghajlati viszonyok meghatározó szerepéről (burgonyatermesztés, rét-, legelő-, erdőgazdálkodás), és a tejvertikumról mint kitörési pontról (átgondolt, a méretgazdaságossági, műszaki és minőségi követelményeket teljesítő, integrációra alapuló fejlesztés). Bár az előző fejezet szerzője igyekszik leszámolni a legendás székely erdő mítoszával, azért az ötödik fejezetben nagy hangsúly helyeződik a még mindig jelentős erdőgazdálkodásra, az erdővagyon közigazgatási és politikai (megyehatár) problémáira.

A VI. fejezet az iparral kapcsolatban a vállalkozói készség és képesség, a foglalkoztatottság, munkanélküliség, a tőkevonzó képesség, a privatizáció romániai, szé-

kelyföldi jellemzőit ismerteti, szól a támogatáspolitikai célterületeiről, és sorra veszi a legfontosabb iparágakat (fa-, bútór- és fűrészipar, textilipar, nyomdaipar és az élelmiszeripar, a kitermelő iparban a földgáz és a só, exportlehetőségei miatt különösen az ásványvíz emelendő ki). Az '50-es évektől kezdődően a hagyományos iparágakkal (fa- és élelmiszeripar) történő szakítás, az erőltetett iparosítás, a betelepítetekre épülő „egy település egy vállalat” szerkezet számos mai probléma okozója. A fejezet fontos, a szélesebb összefüggésrendszer vizsgálatát mutató megállapítása, hogy az előbbieken ellenére a belső periféria jelleg miatt a vasútvonal hiánya és a korlátozottabb iparosítás paradox módon a kisebbségi megmaradást szolgálta. Érdekeséggé a szerző bemutatja a „székelyföldi top 10” csoportot, a legjelentősebb és legsikeresebb vállalatokat, és a fejezet röviden kitér az új iparszervezési formák (ipari parkok, inkubátorházak; klaszterek) – elsősorban jövőbeli – szerepére.

A székelyföldi gazdaság szerkezeti problémáinak bemutatása az alacsony súlyú szolgáltatási szektor vizsgálatával válik teljessé (VII. fejezet). A kereskedelemben és a pénzügyi szolgáltatások terén jelentős elmaradások tapasztalhatók, a szerző így kijelölheti a fejlesztés irányait is.

A székelyföldi fejlesztéspolitika egyik fő kitörési pontja a turizmus. Ugyan több fejezet érinti ezt a kérdéskört az egyes turisztikai potenciálok, vagy azokkal kapcsolatos jellemzők okán, a VIII. fejezet foglalkozik a legátfogóbban, közgazdasági szemléletben (statisztikai, marketing és stratégiai tervezési szempontok figyelembe vételével) a turizmus kérdéseivel. A fejezet szerzője, Horváth Alpár előszeretettel alkalmazza a turisztikai marketing és menedzsment fogalomtárát. A tájélmény, a szubjektív percepció kutatása és az eredmények alkalmazása az attrakciómenedzsmentben kifejezetten székelyföldi kihívás. A „táj lelke”, a „tájjal együtt élő falusi ember vagy annak mítosza”, a vonzerőleltárban felbukkanó „hótakaró” elsőre szokatlanak tűnhet, de a szerző konkrétumokkal (pl. téli sportok lehetősége, hóbiztoság) hozza vissza a földre az olvasót az egyébként cseppet sem méltatlan Hamvas Béla-i magasságokból. A tágabb, kitekintő szemlélet jegyében a sokszor elcsépelet hívószó, a „híd szerep” valódi értelmet nyerhet, amennyiben a székelyföldi turizmusszervezők a magyar turisták romániai „ügynekeivé” válnak (amire már most is vannak pozitív példák). A fejezet programozási szemléletének fontos elemei a turisztikai SWOT (strengths, weaknesses, opportunities, threats – erősségek, gyengeségek, lehetőségek, veszélyek), és a turizmus prioritásai, melyek között kiemelt jelentőségű a turisztikai és a – turisztikai szempontból kiemelt – közlekedési infrastruktúra fejlesztése.

A közlekedésről szóló (IX.) fejezet, amely ismerteti a témával kapcsolatos szélesebb történeti közlekedésföldrajzi összefüggéseket, rendkívül sokrétű, ugyanakkor az adott keretek között mélyreható elemzés (pl. budapesti útvonalvariációk, árosszehasonlítások, utasstatistikák, vasút- és közúthasználati szokások). Mint korábban láttuk, a rossz minőségű, sokszor járhatatlan utak jelentős gátjai a fejlesztéseknek, a nyilvánvaló kísértés ellenére azonban a szerző, Erdősi Ferenc már most felhívja a figyelmet a közlekedésfejlesztés, az idegenforgalom és az ökoturizmus meglévő és potenciális feszültségpontjaira, és a növekedési helyett a komplex fejlődési szemléletet hangsúlyozza, mindemellett a jövőt illető székelyföldi közlekedésstratégiai és területfejlesztési megfontolásokat romániai és európai térben is értelmezi.

A humánszolgáltatásokkal foglalkozó fejezet (X.) bemutatja az oktatási intézmények kínálatát, jelentőségét a magyarság megmaradása szempontjából, és éppen ebből a szempontból tekinti aggasztónak a folyamatokat (pl. finanszírozási gondok), bár a felsőoktatásban a szerző lát biztató jeleket. A fejezet inkább általánosságban szól a K+F statisztikákról, végül összegzi az egészségügyi statisztikákat és folyamatokat.

A XI. fejezet „áttekintést nyújt a Székelyföld műemlék-állományáról, a művelődési élet, kulturális intézmények és szerveződések helyzetéről, a kulturális ágazatok fejlődési potenciáljáról és a kulturális turizmus lehetőségeiről”. Ez a fejezet is fontos adalékokkal szolgál tehát a turizmus gazdaságfejlesztési lehetőségeihez, számba veszi az örökségmenedzsment, az „örökségesítés” szerepét a turizmusban és az identitás meghatározásában (első látásra talán kissé meglepő lehet a jégkorong szerepeltetése, az örökségattrakciók között, de aki hallott már a csíki meccsek hagyományos hangulatáról, az biztos nem csodálkozik a tágabb fogalomértelmezésen). A továbblépés irányait illetően is fontos az a megállapítás, miszerint „az autonóm fejlődésre képes magyar kultúra alapjai” részben (szervezetileg, szellemileg) adottak, szükség lenne ugyanakkor állami – nemzetközi normáknak megfelelő – garanciákra, jogi, pénzügyi kötelezettségvállalásokra. Szóba kerülnek imázskérdések is, úgymint a *székely*, *Székelyföld* hívószavak eladása, a „csomag” alkotóelemeinek meghatározása. Ez utóbbi feladat – valamint a turizmus és a műemlékvédelem – kapcsán is kiemeli a szerző a partnerség, az összehangolt cselekvés fontosságát.

Tulajdonképpen az első fejezet folytatása a területi igazgatás kereteit a kilencvenes évektől bemutató (XII.) fejezet. Bemutatja az önkormányzati és területi államigazgatási rendszer egyes szintjeinek feladatait és legfőbb működési problémáit, bizonytalanságait. Hangsúlyos az erős – a centralizáció eszközeként működő – prefektusi intézmény bemutatása, valamint az a megállapítás, miszerint a rendszerbe be van kódolva a kisebbségi autonómiatörekvések elfojtása. A XIII. fejezet szorosan kapcsolódik az előzőhöz, hiszen először általában beszél a román államháztartásról, az önkormányzatok pénzügyi szabályozásáról, majd szól a székelyföldi megyei és városi önkormányzatok bevételeinek, forrásainak, valamint kiadásainak összehasonlításáról is. Fejlesztéspolitikai szempontból fontos, hogy a kisebbségi lét következményeként az oktatásra és kultúrára fordított összeg az átlagosnál nagyobb a kiadási oldalon – a városfejlesztés rovására.

A záró fejezetek (XIV–XV.) szintetizáló és koncepcionális természetüknél fogva a legátfogóbbak, legvegyesebbek és leginkább jövőorientáltak, annak ellenére, hogy több korábbi fejezetben is találkoztunk koncepcionális elemekkel, lehetséges prioritások, stratégiai irányok felvázolásával. Az utolsó előtti fejezet elsősorban szintetizáló jellegű, fejlesztéspolitikai, stratégiai, taktikai kérdések, dilemmák, esélylatolgatás jellemzi, bár a fejlesztés keretrendszerébe kapcsán további, eddig nem vagy részben érintett témákat tárgyaló helyzetelemző alfejezetek is ide kerültek (romániai területfejlesztési politika, Székelyföld a romániai gazdasági térben). A szerzők székelyföldi szemszögből definiálják a fejlődés (mint kulturálisan meghatározott folyamat) és a modernizáció tartalmát (a régió társadalmának megújulási és alkalmazkodási képességének és készségének fejlesztése, a szükséges változások és a valódi kialakult értékek sikeres egyeztetése), vala-

mint az ezzel kapcsolatos kulcskérdéseket (humán erőforrás minősége, mennyisége, fejlesztéspolitika etnocentrikus jellegének csökkentése, helyi gazdasági lehetőségekre építő, kulturális sajátosságokat figyelembe vevő, keresletorientált fejlesztési stratégiák). A helyzetelemző fejezetek részbeni összefoglalására szolgál a SWOT tábla, érződik a helyzetelemzésben foglaltakat moderáló, súlyozó, mederbe terelő tervezői szándék. Bizonyos elemek kimaradtak, másokkal – főleg a lehetőségek és a veszélyek (pl. a tradíciók túlértékelése) terén – bővült a tábla. A fejezet végül a felmerülő kételyek, feszültségek miatt a kulturális régió koncepcióját tartja elfogadhatónak, melyben „a kulturális sajátosságok vezérelni tudják a közösségi részvételen alapuló fejlesztési folyamatokat”, és az önkormányzatok együttműködése, a kistérségi szerveződések megteremtik a térség regionalizálódásához vezető intézményrendszert. Kérdés, hogy a helyzetelemzés és a SWOT analízis kellően alátámasztja-e ezt a mérsékelt, puha tényezőkre építő felfogást ahhoz, hogy az esetleges soktényezős politikai csatákban védhető legyen? Ráadásul a záró fejezet az alapelvek felsorolása után a fejlesztési stratégia elemeinek számbavételkor olyan célokat, prioritásokat, programokat is felsorol, amelyek kifejezetten egy erős fejlesztési régió irányába hatnak.

Természetesen nem egy könyv alakban publikált fejlesztési koncepcióval van dolgunk, mégis a további, gyakorlati lépések tervezése miatt fontos és üdvözlendő, hogy a kötet nem marad meg a helyzetelemzésnél. Erény ez még akkor is, ha az utolsó két fejezet és a helyzetelemzés nem egységes szerkezetű. Ez lehet tudatos szerzői, szerkesztői súlyozás, kiemelés a koordináló területfejlesztési tervezés jegyében, és mutathatja a szerzők értékítéletében, felfogásában, esélyértékelésében, jövőképében megmutatkozó különbségeket, ezáltal is jelképezve a székelyföldi fejlesztéspolitika összetettségét és nehézségeit. Örömteli azonban, hogy kiolvasható a közös nevező, és célszerű lenne a jövőben az energiát, lelkesedést, erőforrásokat erre a közös nevezőre összpontosítani (erős kulturális régió hálózati együttműködési alapokon), úgy, hogy az érintettek (székelyföldi, magyar, román kormányzati és nem kormányzati döntéshozók, tervezők, befektetők, hétköznapi és gyakorlati emberek) világosan értsék (lehetőleg el is fogadják), de semmiképpen ne értsék félre az üzenetet.

A kötetet 65 ábra és 145 táblázat gazdagítja, segítve a megértést, hol illusztrálva, hol összefoglalva, hol pedig kiegészítve a leírtakat, és többször közvetlenebb hangnemű keretes írások színesítik a képet. Kétségtelen, hogy nem útikönyvről van szó, mégis az olvasó néha nem bír ellenállni a kísértésnek, hogy a sorok közé bújtott érdekességeknek ne nézzen utána az interneten, és a keményfedelű borítók gyönyörű képei (Nagy-Hagymás, csíkszeredai székely kapuk) is biztos elraktározódnak/felfrissülnek emlékezetében.

Novotny Gábor

Deáky Zita: A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban

Osiris Kiadó, Budapest, 2002, 304 oldal

Deáky Zita könyve a 18. század második és a 19. század első felében Magyarországon működő akadémikus orvosokról és népi gyógyítókról, vagy másképpen: az orvosok és népi gyógyítók Magyarországról szól. Az orvoslás évezredes gyakorlatában főszerepet játszó tanult és laikus gyógyítók kulturális közegének, sokoldalú tevékenységének, szakmai identitáskeresésének vizsgálata talán szokatlan ösvény a társadalom megismeréséhez. Deáky Zita a hivatalos és a hagyományos gyógyítás történelmi kölcsönhatását, egymás mellett élésének bonyolult, szövevényes folyamatát négy különböző műfajú, eddig szinte teljesen feldolgozatlan forráscsoport segítségével vizsgálja. Témájához komplex módon, az interdiszciplinaritás jegyében közelít, éppen ezért eredményei mind a néprajztudomány, az orvostörténet, mind a társadalom- és kultúrtörténet, de ugyanígy az oktatás- és közigazgatástörténet, a szociológia és nyelvészet számára egyaránt fontosak.

A könyv felépítése a feldolgozott egykorú kéziratok és nyomtatásban megjelent dokumentumok (tisztai orvosi jelentések, orvosi topográfiák, orvosi disszertációk és az egészségügyi felvilágosító irodalom) tematikáját követi. A kötet nagy érdeme, hogy a szerző hagyja „beszélni” a forrásokat, és ezáltal hagyja gondolkodni az olvasót, mert következtetéseit nem erőlteti egy megdönthetetlennek vélt, spekulatív elméleti rendszerbe. Így szinte életre kel a hivatali jelentést író vármegyei tisztai főorvos, a működési engedélye ügyében a hatóságokhoz beadványt intéző laikus gyógyító, a beadványt egy tollvonással elutasító hivatalnok, a felvidéki szlovák vándor gyógyszeráros (olejkár), a kuruzslónak megbélyegzett falusi bába, a titkos szereket árusító és azokkal gyógyító fűszerkereskedő, a hideglelést saját készítésű vadgesztenye porral gyógyító szőlősgazda feleség, a gyomorbalzsamát árusító várallyai szabómester, vagy a szószékről az egészséges életmódról az „együgyű köznépnek” prédikáló pap. A társadalom széles rétegei szólalnak meg tehát, a korabeli Magyarország különböző vallású, különböző etnikumú területeiről.

A forrásokból megismerjük azokat a hivatalos fórumokat is, ahol a tanult orvosok és a hagyományos gyógyítók megküzdének egymással; lépésről-lépésre, szinte mozaikszerűen rajzolódik ki az a társadalmi közeg és kulturális tér, amelyben a népi gyógyító hagyomány és az akadémikus orvostudomány évszázados szimbiózisa, termékeny párbeszéde a 18. század második felétől Európa-szerte látványosan megszakad. Ám a gyakorlat kényszerűségéből és az orvosi rend struktúrája következtében Hippokratész korától egészen a 18. századig elfogadta és alkalmazta is az adott vidék népességének gyógyító ismereteit, hagyományait. Az orvosok és gyógyítók e munkamegosztása, önkéntes vagy kényszerű egymásrautaltsága szoros kapcsolatot, eleven kommunikációt tartott fenn az elméleti orvoslás és az inkább gyakorlat-

orientált, hagyományos eljárások között. A 17–18. század fordulójától a kísérleti orvostudomány, a botanika, a kemiatria, jatrofizika, farmakognózia, a különféle műszerek megjelenése lehetővé tette, hogy az orvos immár fizikális vizsgálatokat alkalmazzon a diagnózis felállításában. Ez nemcsak pénzt biztosított az orvos számára, de értékes, újszerű információt a betegségek természetéről, valamint hírnevet, szakmai tekintélyt is jelentett. Mindez kiélezte a hagyományos és tudományos orvoslás hívei közötti – addig lappangó – versenyhelyzetet.

A 18. század második felében a többé-kevésbé felvilágosult reformokat propagáló új típusú „gondoskodó államokban”, Angliától Franciaországon keresztül a Habsburg birodalomig átgondolt, állami egészségpolitikai koncepciók keretében – nagyjából egyidejűleg – megindult a társadalom „medikalizációja” az állami ellenőrzés, normatív szabályozás és szakszerűsítés révén. Az úton-útfélen a közjó szolgálatát hangsúlyozó központi hatalmak az akadémikus orvosok támogatásával rendeleti úton egyszerűen diszkriminálták a népi gyógyítókat, a sebészek, patikusok, bábák hivatalos működését pedig orvos előtt letett vizsgához kötötték. Mindez hosszútávon alapvető strukturális, mentális változásokhoz vezetett, amelyek eredményeképpen a hagyományos gyógyítók a 19. század második felére szinte teljesen kiszorultak az egészségügyi szolgáltatások piacáról, a népi gyógyászat lassan abba a méltatlan pozícióba süllyedt, amelyet a mai világunkban is elfoglal.

Deáky Zita nem véletlenül választotta kutatásai időbeli kiindulópontjául a 18. század második felét. Magyarországon a fent vázolt – egyébként óriási fejlődést elindító – nagyszabású állami egészségügyi reformok éppen Mária Terézia és II. József uralkodása alatt kezdődtek meg: 1738-ban került felállításra a Helytartótanácson belül az Egészségügyi Bizottság, majd 1783-ban helyét a jóval kiterjedtebb, pontosabban körülírt jogkörrel rendelkező Egészségügyi Ügyosztály (Departamentum Sanitatis) vette át. E két centralizált szakhivatal feladata a kiadott állami normatívák végrehajtásának ellenőrzése, konfliktushelyzetek megoldása, az országban működő hivatalos és nem-hivatalos orvosok, gyógyítók számszerű és minőségi felmérése, a lakosság egészségi állapotának, a közegészségügyi helyzetnek a feltérképezése volt. Az 1752. évi uralkodói rendelet értelmében – európai mintát követve – nálunk is megjelent az államilag alkalmazott és fizetett megyei tisztii főorvos (physicus). A következő dátum 1770 – egy dokumentum kiadása és egy újabb intézmény alapítása. Ebben az esztendőben került kibocsátásra az *Egészségügyi Normatíva*, ami az egész birodalomra nézve egységesen szabályozta az orvosok, sebészek, patikusok és bábák jogait és feladatait, pontokba szedett munkaköri leírást téve kezükbe, a „csak tapasztalataikra” támaszkodó gyógyítóktól pedig megvonta jogosítványukat. 1770-ben orvosi fakultással bővült a nagyszombati egyetem. Már néhány évvel az alapítást követően az orvoskar a Helytartótanács egészségügyi szakhivatalának úgymond „meghosszabbított kezévé”, hivatalos ellenőrző szervvé és egészségügyi kérdésekben az állam közvélemény formáló eszközévé vált.

Eddig a száraz tények. Deáky Zita ezek mentén, rendkívüli problémaérzékenységgel mutatja be az egészségügy modernizációjának problematikus, „fájdalmas műtéti beavatkozásokkal” járó folyamatát, a felülről sürgetett reformkoncepciók

mindennapi gyakorlatban történő végrehajtásának nehézségeit. Vázolja azt az általa vizsgált időszakban még köztes helyzetet, amikor az akadémikus orvoslás még nem utasította el explicit módon a hagyományokra építkező tudást.

A kötet négy fő fejezete négy világ, négy külön nézőpont. A sorban az első feldolgozott forráscsoportot a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztályához beérkezett megyei tisztí főorvosi jelentések, valamint az ezekhez kapcsolt *Kuruzslóügy, Titkos szerek* valamint a *Járványok* című aktakötegek képezik. Az éves és negyedéves megyei főorvosi jelentéseknek 1786-tól az 1870-es évekig meghatározott felépítése volt. Deáky Zita e hatalmas kéziratos anyagból az 1845–1849 és 1852–1863 évek-re vonatkozó iratokat mutatja be.

A jelentések olyan, az emberi élet, valamint az embert körülvevő szűkebb és tágabb természeti környezetre vonatkozó leírásokat, kimutatásokat tartalmaznak, amelyeket a korszak fontosnak tartott az egészség megőrzését, a betegségek gyógyítását illetően. A jelentések első része minden esetben havi bontásban az időjárási viszonyok taglalásával kezdődött. Deáky Zita igen szemléletes példákon keresztül illusztrálja a jelentésekben megjelenő holisztikus orvosi szemléletet, amely magától értetődő egységként kezelte az ember és természeti környezetének kapcsolatát, de ugyanígy a mindennapi gyakorlatban az emberi és állati egészségügyi helyzetet és a környezet adottságait, valamint a természet változásait. A korabeli orvos számára ez utóbbiak ismerete, figyelembe vétele jelentette a gyógyító munka kiindulópontját.

A jelentésekben a klimatikus viszonyokról szóló leírások mellett, ehhez kapcsolódva találjuk az előforduló betegségek kórképét, majd mindazokat a szereket és beavatkozásokat, amelyeket az orvos sikeresen vagy sikertelenül alkalmazott. E szövegek nyomán Deáky Zita rámutat arra, hogy a korabeli orvosok a tanult gyógymódok mellett sokminden mást is kipróbáltak, szinte kétségbeesetten küzdöttek egy-egy betegért, a nagy bajban megfért egymás mellett a tudományos és a népi gyógyítás gyakorlata.

A jelentések többé-kevésbé részletes leírást adnak még a gyógyszerterek állapotáról, az embereket és állatokat sújtó járványokról, a gyógyvizetek, ispotályok és kórházak állapotáról, az orvosi eszközökről, az orvosrendészet hatáskörébe tartozó közegészségügyi és higiénés viszonyokról. A jelentésekhez minden orvos statisztikai kimutatást is készített a rá bízott területen működő orvosok, sebészek, barom orvosok, gyógyszereszek és bábák személyéről és munkavégzéséről.

Ezekben a jelentésekben és táblázatos kimutatásokban a készítő orvos szemüvegén keresztül a társadalom széles rétegei szólnak meg. Deáky Zita utal arra, hogy a jelentést író orvosok többsége a hitelességre és pontosságra törekedett, de néhol elkerülhetetlenül számolnunk kell torzító hatásokkal is. Különösen ha például a kuruzslókról, babonáról, szülészeti viszonyok áldatlan állapotáról próbált képet festeni az orvos, miközben a felülről sürgetett elvárásoknak is meg akart felelni.

A könyv egyik legizgalmasabb része az, amelyikben a szerző az orvosi jelentésekhez csatolt *Kuruzslók* és *Titkos szerek* aktákat szólaltatja meg. E forrásokon keresztül az elit és a népi kultúra között élő „köztes réteg”-et, a laikus gyógyítók különleges világát mutatja be. Ők – Deáky Zita meghatározása szerint – nem tartoztak a hagyományos gyógyítók csoportjába, tudásukat, ismereteiket nem a hagyomány

szabta úton szerezték, hanem mint írástudók, akik kevés kivétellel városi polgárok, mesteremberek, kereskedők, papok, tanítók voltak, és akik így közvetlen módon adtak hírt magukról. A laikus gyógyítók által megfogalmazott, a Helytartótanács-hoz intézett beadványokból ismerhetjük meg gyógyító tudásuk forrását, működési közegüket, betegek körét. Az akták tanulmányozása nyomán Deáky Zita igen fontos, eredeti következtetésre jut: ez a gyógyító réteg gyakran a híd szerepét töltötte be a betegek és orvosok között, amit a népi gyógyítókról nem lehet elmondani.

A következő forráscsoport az orvoskaron 1772 és 1848 között készült mintegy 1000 latin, német és magyar nyelven írott disszertáció. Ezek közül a szerző azokból a magyar nyelvű értekezésekből ad reprezentatív válogatást, amelyek tematikájában hangsúlyosan jelent meg a közegészségügyi helyzet, a népbetegségek és járványok, a népi orvoslás, a higiénés szokások, az egészségnevelés, valamint a népi gyógy módhoz és népi gyógyszerekhez való viszony kérdése. A disszertációk tanulmányozása kapcsán Deáky Zita több lényeges megállapításra jut: az értekezésekben elutasítás helyett inkább elméleti kérdésként merül fel a népi gyógy módok helyes vagy helytelen alkalmazásának a problematikája. Ez is azt bizonyítja, hogy a hivatalos orvoslás és a népi gyógyítás nem vált még ekkor élesen el egymástól. Az, hogy disszertációt eleve a nyilvánosság-nak címeztek és publikáltak, bizonyítja, hogy az orvostudomány még nem zárkózott be teljesen szűk szakmai világába, mind témakörében, mind megfogalmazásában és nyelvben képes volt megszólítani a laikus ám írástudó rétegeket is.

A következő forráscsoport, a német minta nyomán a 18. század végétől megjelenő mintegy 40 magyarországi orvosi topográfia, mely túl a néprajzi és történeti, orvostörténeti értékeken, a nyelvész és a szociológus számára is valóságos kincsbányát jelenthet. A helyiratokat elszánt, komoly műveltséggel bíró tudós orvosok írták, kezdetben orvoskollégáik számára, később a természet- és társadalomtudományokat művelő értelmiségi köröknek. Megjelenésük összefüggött azzal az általános orvosi véleménnyel, amely szerint a természeti környezet, az éghajlat, a vizek minősége, az életmód, a gazdálkodás, a hiedelem- és szokásvilág, a hagyományos gyógyító gyakorlat határozza meg egy-egy közösség egészségügyi helyzetét és demográfiai viszonyait, éppen ezért történeti, statisztikai, néprajzi adatok összegyűjtése is részét képezte a topográfiai munkának.

A szerző által bemutatott utolsó forráscsoport az egészségügyi felvilágosító irodalom igen sokszínű és sokműfajú nyomtatott forrásegyüttese. Ezek a dokumentumok szép példái az egész társadalmat mozgósító együttműködésnek, a felvilágosítás pozitív hatásának egy mindenki számára alapvető és közös ügyért: az egészség megóvásáért és a betegségek megelőzésének érdekében. A Deáky Zita által felvonultatott források között van külföldi népszerűsítő könyv fordítása vagy átírása, vannak originális munkák, prózában, katekizmus formában vagy éppen versben megfogalmazott rövid és vaskos kötetek, vannak néhány oldalas füzetek és egyoldalas táblák. Ezeket a kiadványokat tanult orvosok kezdték el írni vagy fordítani, majd a 19. század első felében papok és paptanárok is bekapcsolódtak a munkába. Vajon kikhez szóltak? Tanítókhöz, papokhoz, bábákhöz, egyszerű emberekhez, vagy műveltebb írástudókhöz, azaz mindenkihez, aki törődni kívánt testi állapotának megőrzé-

sével. Tematikájuk is igen változatos: orvosi, egészségügyi, ápolási, nevelési, higiéniai kérdések egyaránt megjelennek bennük. Nagy példányszámban adták ki őket, sőt lefordították a hazai nemzetiségek nyelvére is. Az egyik talán legérdekesebb műfaj ezen írások között – a Deáky Zita által elsőként feltárt – a *medicina pastoralis* irodalom, amit a 18. század közepétől orvosok írtak segédletként, útmutatásként papok, lelkészek számára.

A források bravúros felsorakoztatásával, értelmezésével Deáky Zita eredeti, jól használható, továbbgondolásra ösztönző alpművet alkotott. Mindezt élvezetes stílusban, a tudományos kutatómunka iránti alázattal és szoliditással tárja az olvasó elé. A kötetet képi illusztrációk gazdagítják és segédletként egy jegyzék zárja, amelyben megtaláljuk a korabeli dokumentumokból származó idézetekben előforduló – ma már elavult – népies betegségek neveinek és egyéb orvosi kifejezéseknek a magyarázatát.

Krász Lilla

Óri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében. 1774–1783. /Kutatási jelentések 75./ KSH Népeştudományi Kutatóintézet, Budapest, 2003, 388 oldal

Vajon alkalmazhatja-e egy történeti tanulmány egyszerre sikeresen a Foucault-i biopolitika fogalmát és az SPSS programcsomagot? Lehet-e egy tanulmányon belül beszélni politikai hatalmi játszmákról és nyers halandósági arányszámról? Megférhet-e egymás mellett a diskurzus-elemzés és a regressziós klaszteranalízis? Óri Péter tanulmányát olvasva – még ha ez manapság meglepő is – ezekre a kérdésekre igenel lehet válaszolni.

A szerző az első állami, részben demográfiai célból készült összeírás, az ún. Conscriptio Animarum elemzésére vállalkozik. A történetírás – elsősorban Fügedi Eriknek és Dányi Dezsőnek köszönhetően – ismeri ezen forráscsoport jelentőségét, azonban még senki nem vállalkozott olyan részletes és gondos vizsgálatra, mint jelen munka, melyben Óri Péter az 1774 és 1783 között Pest megyében lefolytatott összeírásokat dolgozta fel.

A könyv három nagyobb szerkezeti egységre bontható. Az első rész a lélekösszeírások történetét dolgozza fel. Arra keresi a választ, hogy a hatalom milyen céllal és milyen elképzelések szerint igyekezett a népesség összeírására, valamint, hogy az összeírás folyamata során, hogyan módosultak ezek az elképzelések. A második részben egy olyan forráskritikára kerül sor, amelynek legfőbb célja az összeírásokból nyerhető, statisztikai elemzésére alkalmas adatsorok előállítás. Elsősorban a józsefi népszámlálás valamint anyakönyvek bevonásával határozza meg a lélekösszeírások számadatainak érvényességét. A harmadik nagy szerkezeti egységben kerül sor a tényleges demográfiai elemzésre, amely során összességében 121 Pest megyei település községsoros adatai alapján elemzi a legfontosabb demográfiai mutatókat.

A területi és demográfiai különbségek azonosítása során azonban a hagyományos történeti vizsgálatoktól eltérő utat jár be. A szociológiából kölcsönzött korrelációs elemzés, valamint a regressziós klaszteranalízis a szerző számára lehetővé teszi, hogy egyszerre több demográfiai jelenséget vegyen alapul, valamint hogy a csoportképzés ezen demográfiai jelenségek közötti összefüggéseken alapuljon. Célja a korábbi magyar történeti demográfiai kutatásoktól különbözően nem az, hogy előzetesen meghatározott felekezeti, etnikai avagy gazdálkodási csoportok demográfiai viselkedését írja le, hanem az, hogy a demográfiai viselkedés mintái alapján alakítson ki csoportokat, majd ezután keresse a különbségeket magyarázó faktorokat.

E módszertani megfontolások szorosan kapcsolódnak az utóbbi évtizedben, elsősorban a francia társadalomtörténeti- és történeti demográfiai diskurzusban megfogalmazott azon elképzelésekhez, amelyek szintén szkeptikusan viszonyulnak a nagy társadalmi kategóriák magyarázóerejéhez. A magyarországi kutatások közül elsősorban Benda Gyula keszthelyi monografikus kutatásához, valamint Faragó

Tamásnak a pilisi régió, illetve újabban Miskolc és Borsod megye demográfiai viszonyait feltáró vizsgálataihoz kapcsolható Őri munkája.

A kötet első fele első pillantásra a demográfiai elemzést bevezető forráskritikának tűnhet, ami bemutatja a felhasznált forrás kontextusát. Azonban ez – az önálló tanulmánynak is beillő – fejezet sokkal több egy hagyományos tiszteletkörnél, a szerző megfogalmazása szerint ugyanis „az összeírások adatainak elemzéséhez szükségesnek tűnik, hogy megértsük az általuk használt kategóriák tartalmát, jelentését.” (74.) Őrit elsősorban a táblázatok rovatfejeként szolgáló kategóriák tartalma, tartalmi változásai, illetve azok rendszere izgatja. A lélekösszeírásokat nem egyszerűen csak statisztikai nyersanyagnak, hanem egyben egy sajátos hatalmi-politikai technika eszközének és dokumentumának tekinti.

A központi kormányhivatalok és az egyházi intézmények levéltáraiban megtalálható hivatalos iratok, levelek, tervezetek, jegyzőkönyvek, valamint az elkészült táblázatokhoz kapcsolódó megjegyzések alkotta forrásanyag elemzésével lényegében a népesség-összeírások körül található diszkurzív tér rekonstruálására vállalkozik. Ennek eredményeként arra a következtetésre jut, hogy „a népesség-összeírások végrehajtása, a végrehajtás minősége egy többtényezős hatalmi játszma eredménye.” (56.) E játszma szereplői között nem csak az uralkodót és tanácsadóit, illetve a magyar kormánysszervek tagjait és a megyék vezetőit találjuk meg, hanem aktív részesei az egyházi vezetők, valamint a plébánosok is. Ugyanis helyi szinten az összeírásokat a plébánosok végezték, akik ebben már bizonyos gyakorlatra tettek szert a már évtizedekkel korábban megkezdett egyházi célú összeírások során. Őri számos olyan levelet talált és idéz, amelyben a plébánosok az összeírásokkal kapcsolatos technikai nehézségeket panaszolják el, vagy a használandó kategóriákkal kapcsolatos értetlenségüknek adnak hangot. A népesség-összeírás, mint társadalmi gyakorlat nem csak a hatalmi játszmák, hanem az eltérő társadalmi reprezentációk közötti interakciók eredménye is. Természetesen ez az interakció aszimmetrikus, a helyi, lokális társadalmi reprezentációk csak ritkán befolyásolják az összeírásoknak az állam által kialakított rendszerét, azonban meg nem értésével, vagy figyelembe nem vételével képes használhatatlanná tenni azokat. Nem csak lokális társadalomképek befolyásolták az összeírásokat, hanem a fordított irányú folyamat is megfigyelhető volt. Őri Péter több példával is megerősíti azt a feltételezést, hogy az összeírások jelentősen befolyásolták az anyakönyvezés gyakorlatát. A hetvenes évektől kezdenek állandósulni az anyakönyvekben pl. a házasulandók életkorára, társadalmi állására vonatkozó bejegyzések, olyan információk, amelyekre egyértelműen a lélekösszeírások elkészítése miatt volt szüksége a plébánosoknak. Ugyanígy megfigyelhető, hogy egyházi és megyei szinten az összeírások gyakorlata annak ellenére is megszilárdult, hogy a 19. század első felében az országos szintű, állami összeírások abbamaradtak.

Természetesen a helyi társadalom képzetei csak korlátozott módon tárhatóak fel az összeírásokból, azok kategóriarendszerét elsősorban a hatalom, az állam társadalmi képzetei határozták meg. A politika- és a művelődéstörténet hagyományosan minden nehézség nélkül a felvilágosult abszolutizmus eszméit látta megjelenni a Mária Terézia korabeli lélekösszeírásokban és a józsefi népszámlálásokban. Őri azonban megkérdőjelezi, hogy a közjó, a racionalitás ideái kielégítően megma-

gyaráznák a lélekösszeírásokból kirajzolódó kategóriarendszert. Az összeírásokban többféle szempont szerint igyekeztek csoportosítani az embereket: megtalálható bennük a rendi-felekezeti megkülönböztetés, elválasztják egymástól a helybeli és a nem helybeli lakosokat, valamint a produktív és az improduktív népességet. „E dimenziók nem konzisztens módon bontják csoportokra az adott lakosságot, így folyamatos egyeztetések és viták folyamán szilárdult meg az összeírások mögött húzódó kategória-rendszer, amely alapvetően két nagy csoportra osztotta a társadalmat.” Az egyik oldalra került a keresztény (lehetőleg katolikus), biztos egzisztenciával rendelkező (házbirtokos, helybenlakó) produktív (házas) népesség, míg a másik oldalra a nem keresztény (lényegében zsidó), bizonytalan egzisztenciájú (csavargók, cigányok, szolgák, idegenek, zsidók) vagy improduktív (egyedülállók, szerzetesek, apácák) népesség. Világosan kirajzolódik az a hatalmi szándék, amely elsősorban a megbízhatónak és megbízhatatlannak ítélt népesség nagyságára és arányára kíváncsi, valamint az a fajta populacionalista népesedéspolitika, amely elsősorban a produktív és hasznosnak ítélt népesség növelését tekinti céljának.

E tanulságok fényében találóan jegyzi meg a szerző, hogy a felvilágosult abszolutizmus eddigi értelmezései „átveszik az elemzett szövegek érvrendszerét, az állam fokozódó beavatkozásában nem elsősorban hatalmi kontrollt látnak, hanem a »közjó« érdekében történő beavatkozást, nem az állampolgárok megfegyelmezését, hasznos és kevésbé hasznos polgárokká minősítését, hasznos alattvalókká nevelését, hanem az ő érdekeiket szolgáló, belső morális indítékból is fakadó pozitív törekvést”. (102.) Ezért egy alternatív értelmezési keret figyelembevételét javasolja a Foucault-i biopolitika fogalmának bevonásával. A biopolitika alatt Foucault egy olyan hatalmi technikára gondol, amivel a modern állam irányítani és szabályozni próbálja a népesség viselkedését. A modern demográfia kialakulása fontos lépés ebben a folyamatban, ugyanis ez a tudomány teszi lehetővé a népesség megismerését a hatalom, az állam számára, melynek legfontosabb eszközei a népszámlások lettek. Ezek közé könnyedén beilleszthető az 1770-es években Magyarországon lefolytatott lélekösszeírások hasznos és produktív népességet kereső sorozata is. Ezen értelmezési kontextus hívja fel a figyelmet arra, hogy az összeírásokat nem csak a türelmi- és jobbágy-rendelettel lehet párhuzamba állítani, hanem érdemes lenne utána járni az ekkoriban szintén kiadott, cigányokkal, zsidókkal, koldusokkal foglalkozó rendeleteknek, amelyek az abszolutista állam represszív oldalát tükrözik.

Mint azt már fentebb jeleztük, Őri osztja azokat a nézeteket, amelyek a társadalmi kategorizáció folyamatát, a társadalmi gyakorlatot játékként, interakciós folyamatként értelmezik, tehát a pozitív előjelű lineáris értelmezést nem kívánja felváltani egy negatív előjelű, de ugyancsak egyirányú fejlődésmodellel. Az általa felvetett értelmezési keret azonban megkérdőjelezhetővé teszi a 18. századi politikatörténet hagyományos és bevett diskurzusának érvényességét, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy a modernizáció magyarországi története nem lesz megérthető az ebben résztvevő 18. századi társadalmi csoportok (jelen esetben az állami és a megyei adminisztráció, továbbá a falusi plébánosok) történetének megismerése nélkül.

Az összeírásokban működő kategóriarendszer feltárásának Őri munkájában nem csak elméleti, hanem gyakorlati jelentősége is volt. Többek között az ebből levonható tanulságok révén az elemzés során figyelmen kívül hagyta az összeírások által használt társadalmi kategóriákat, valamint világossá vált, hogy a kis- és nagykorúak közötti életkori határ településenként és összeírónként más és más lehet. A kontrollforrások bevonásával pedig azt elemezte, melyik településről feltételezhető, hogy az összeírások nem a teljes népességet mérték fel, és így a statisztikai elemzésre nem alkalmasak. Ezen összehasonlítások során végül egy 121 települést és 40 változót tartalmazó adatbázis született.

Pest megye 18. századi demográfiai viszonyainak elemzése során meg kívánja haladni az eddigi magyarországi történeti demográfiai kutatások módszertani és elemzési korlátait. A kutatások nagyobbik hányadát kitevő, egy településre koncentrálnó – szerencsésebb esetben a családrekonstrukció módszerével dolgozó – tanulmányokból levonható következtetések reprezentativitása joggal kérdőjelezhető meg. E munkák másik korlátját jelenti, hogy általában csak egy kérdésre, nevezetesen a termékenységre koncentrálnak és háttérbe szorulnak az egyéb demográfiai folyamatok. A pólus másik oldalán álló, országos vagy legfeljebb megyei szintű aggregált adatokkal dolgozó tanulmányok ellenben elfedik a regionális sokféleséget és a leegyszerűsített változók használatával ugyancsak megnehezítik az érvényes válaszok kidolgozását.

Őri Péter ezzel szemben egy olyan kutatási programot fogalmaz meg, amely egyrészt hosszútávon, másrészt egyidejűleg több léptékben is vizsgálná a demográfiai folyamatokat. E dinamikus szemléletű kutatásban az elemzési egységek nincsenek előre meghatározva. A kutatás alapvonásait a makroszintű kutatások jelölik ki, az így kialakuló feltételezések igazolása és magyarázata pedig mikroszintű vizsgálatokon keresztül valósítható meg. Ezen elgondolás több ponton emlékeztet a francia társadalomtörténetírásban is sokat hangoztatott léptékváltó avagy multifokális történetírásra. Őri munkáját tekinthetjük – maga is részben annak tekinti (23.) – egy ilyen kutatási program első mérföldkövének, az egyik – feltételezhetően a kezdő – időpontra végrehajtott makrovizsgálatnak.¹

Őri Pest megyét az elemzés során adottsággént kezeli, nem tételezi fel, hogy a demográfiai szempontból önkényes megyehatárok bármilyen relevanciával bírnának, így nem is törekszik a megye egészére érvényes állítások megfogalmazására. Viszont kihasználja azt a lehetőséget, hogy a változatos összetételű Pest megye egy kicsit egész Magyarországot reprezentálja (a változatos föld- és vízrajzi viszonyok között szinte az összes Magyarországon előfordult nemzetiségi és vallási csoport megtalálható.)

Mint fentebb említettük, a kutatás célja a különböző demográfiai viselkedések feltárása és azok lokalizálása, így a vizsgálat két oldalról indult. Egyrészt földrajzi, vallási és etnokulturális változók szerint 16 földrajzi kistérső osztotta a megye területét, másrészt a Conscriptio Animarumból valamint a józsefi népszámlálásból és az 1789-es kataszteri összeírásból származó adatok klaszter-elemzésével sikerült

1 A Kárpát-medence hosszútávú népesedéstörténeti folyamatait és regionális demográfiai különbségeit feltáró kutatás az MTA-NKI Demográfiai Módszertani Kutatócsoport keretében zajlik. A csoport eddigi eredményei a *Történeti Demográfiai Évkönyvek*ben olvashatóak.

a településeket kilenc, jellegzetes demográfiai viselkedést mutató csoportba besorolni. Azonban e csoportok nem alkottak összefüggő földrajzi tájegységeket. Két-három hasonló település mozaikjaiból épült fel a megye területe. E mozaikos vagy molekuláris elrendeződés nagy tanulsága, hogy a demográfiai viselkedés bevett magyarázó tényezői (felekezeti, etnikai különbségek) valójában igen kevésbé magyarázzák e jelenségeket. Őri Péter eredményei inkább más tényezőkre irányítják a figyelmünket, lényegesebbnek tűnik a földrajzi-ökológiai-gazdálkodási viszonyok feltárása. Pest megyében jellegzetes régió rajzolódik ki. A megye, északi, dombvidéki, szőlőtermelő vidékeire magas halandóság, az északi mezővárosokra (Szentendre, Vác) pedig egészen „városias” demográfiai viselkedés a jellemző (magas halandóság, fiatalok alacsonyabb aránya). Ezzel szemben az Alföld tágas területű, állattartással foglalkozó vidékein sokkal kedvezőbb halandósági viszonyok uralkodnak. Ezen belül is a Kecskemét környéki régiót a nagyarányú bevándorlás és magasabb természetes szaporulat jellemzi. A statisztikai elemzés eredménye az is, hogy demonstrálja, a felhasznált változók önmagukban nem képesek magyarázni a demográfiai viselkedés különbségeit. Így a demográfia viselkedések sokfélesége mögött magyarázatként feltételezhetően olyan „társadalmi-kulturális” faktorok állnak, amelyeket a rendelkezésre álló forrásokból nem lehetett meghatározni.

Őri Péter kvantitatív elemzése így kettős eredménnyel járt. Megerősíti azt az újabb keletű elképzelést, hogy a 18. századi népességre ugyan magas termékenységi- és halandósági arányszámok a jellemzőek, de már nem tizedelik nagy halandósági krízisek. Ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy ezen általános megfogalmazás mögött a demográfiai viselkedés sokfélesége húzódik meg. Még az ország közepén található megye társadalma sem „intézhető el” egy homogén paraszti tömeg feltételezésével, így demográfiai viselkedése sem írható le általánosításokkal. A kor társadalma rendkívül heterogén volt és számot kell vetni azzal, hogy tagjai a demográfiai viselkedéssel szoros összefüggésben többféle családi-, házassági-, gazdálkodási stratégia közül választhattak. A továbblépés útja e stratégiák és azok sokféleségének mikroszintű kutatással való meghatározása lehet. Őri vizsgálatának másik fontos eredménye, hogy – legalábbis Pest megye tekintetében – lényegében felvázolja egy ilyen irányú továbblépés lehetséges csapásait. Elemzéseinek eredményei alapján valóban releváns kérdések tehetők fel a monografikus, település-központú kutatásokban; településszintű adatai felhívják a figyelmet az egyedi, érdekes demográfiai viselkedésű helységekre.

Befejezésül megemlíteném, hogy a diskurzus-elemzés szerves részét alkotva hosszú idézetek teszik élvezetessé a kötet olvasását. Az összeírás lezajlását bemutatva a saját hangjukon szólalhatnak meg a diskurzus korabeli résztvevői: kormányzati hivatalnokok gondolkoznak „hangosan” arról, hogy egy-egy kategórián mit is kell pontosan érteni, a bonyolultabb szituációkat hogyan kell megoldani. További jó példa az, amikor egy falusi plébános ecseteli, hogy lehetetlent kívánnak tőle, ti. öt nap alatt kellene télvíz idején az egész plébániáját körbejárnia és a táblázatokat elkészítenie. Aki már próbálkozott újkori világi, hivatali latin fordításával, azt tudja, hogy e szövegek elkészítése legalább akkora erőfeszítésbe és időbe került, mint a statisztikai elem-

zések elkészítése, amelyek megértését – és akár ellenőrzését – a kötet végén közölt nagy számú táblázatos adatközlés is elősegíti. A telhetetlen recenszens legfeljebb az adatok és eredmények térképi ábrázolását látta volna még szívesen.

A kötet nagy erénye, hogy a recenzió elején szónokiasan felvetett, látszólag egymást kizáró elemek szerves egységet alkotnak. A mikro-makro, kvantitatív-kvalitatív megközelítések, a politikai diskurzus- és demográfiai elemzések nem egymást kizáró alternatívaként jelennek meg, hanem természetesen kiegészítik, és kölcsönösen értelmezik egymást. Talán nem túlzás azt mondani, hogy nem is érvényesek egymás nélkül.

Sohajda Ferenc

Horváth Sándor – Pethő László – Tóth Eszter Zsófia (szerk.):

Munkástörténet – munkásantropológia

Napvilág Kiadó, Budapest, 2003, 216 oldal

A rendszerváltás után a magyarországi tudományos és köznapi nyelvhasználatból szinte teljesen eltűnt a „munkás” vagy a „munkásság” kifejezés. A folyamat összevetői között nyilvánvalóan nagy szerepet kell tulajdonítanunk a szó korábbi ideológiai töltetének, illetve az ezzel együtt járó tartalmi kiüresedésnek is. Gyáni Gábor meglátása szerint „(a) 20. század második felében olyannyira visszaéltek a munkás, munkásság, proletariátus kifejezések használatával a politikai diktatúra ideológiai legitimációja során, hogy ma már jobbnak tűnik magáról a szóról is elfelejtkezni.” (7.) A munkás szó devalválódása ugyanakkor a poszt szocialista (posztmodern?) átalakulási folyamatok során mindinkább fontossá váló „diszkurzív tér” szerepére is felhívja a figyelmet. A modern szociológiai, történetírói megközelítések mind nagyobb mértékben hangsúlyozzák a diszkurzív tér, a diszkurzív szint előtérbe kerülését. Ez nem jelent mást, minthogy az egyes társadalmi csoportok számára a reprezentációk, az „imázsok” szerepe rendkívüli módon felértékelődik, hozzáfért tesz lehetővé különböző forrásokhoz – hiányuk ellenben elzárja a létfenntartást, illetve fejlődést biztosító „csapokat”.

A munkásság ebből a szempontból nézve meglehetősen veszélyes helyzetbe került. („Ma már nincsenek munkások.” – jelentette ki egyik alkalommal beszélgetés közben szociológus kollégám.) A munkásságról szóló diskurzus a szocialista rendszernek köszönhetően kiüresedett, a rendszerváltás óta eltelt időszakban pedig kifejezetten háttérbe szorult. Mindennek hátrányos következményeit nem szükséges ecsetelni – mind a közélet, mind a mindennapok terén hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy amiről nem beszélünk, az nincs is. Ezen problémák miatt fogadtam nagy örömmel a *Munkástörténet – munkásantropológia* című tanulmánygyűjtemény megjelenését, ez ugyanis annak az ígérletét hordozta magában, hogy több mint tíz évvel a rendszerváltás után végre ismét sikerül beemelni a tudományos érdeklődés – és ennek révén a közéleti érdeklődés – körébe ezt az (egykor?) jelentős társadalmi makrocsoportot.

A kötet a Budapesten 2002 februárjában rendezett „Munkástörténet és munkásantropológia” című konferencián elhangzott előadásokat tartalmazza, „szerkesztett” formában. Gyáni Gábor előszavában a kötet újszerűségére hívja fel a figyelmet: „...e múlt elbeszélése azzal jár, hogy a történésznek olykor le kell tértie a fogalomalkotás addig követett útjáról. Az új téma új forrásokat és természetesen a források megszólaltatásának merőben új módját követeli...” (11.) A szándék és a célkitűzés elismerésre méltó. A megvalósításba azonban sajnos helyenként komoly fogyatékok csúsztak.

A konferencia és a kötet (szerkesztett) előadásai négy témakör köré csoportosulnak: *Életmód- és munkáskutatások; Munkások és a hatalom; Lakóhely és identitás; Munkáskutatások a rendszerváltás óta*. Az első tematikus blokk tanulmányai a cím eltérő értelmezési lehetőségeit mutatják. Paládi-Kovács Attila nagy ívű áttekintést ad az európai (néprajzi indíttatású) munkáskutatások eredményeiről. Tanulmányának (*Az ipari munkásság néprajzi kutatása Magyarországon és Európában*) érdeme, hogy – a Gyáni Gábor által vázolt szellemben – a történetírás és a szociológia által nem nagyon ismert tudományterület értékes munkáira, azok eredményeire hívja fel a figyelmet. A blokkból Paládi-Kovács cikke mellett Bódy Zsombor esettanulmánya emelkedik ki – *Egy bérharc dramaturgiája. Esettanulmány*. Bódy az 1924-es budapesti nyomdászsztrájk elemzésére vállalkozott, és ezzel egy – meglepő módon – alig feldolgozott területre hatolt. „A sztrájkok, ha nem vesszük figyelembe a korábbi évtizedekből származó – eredetükben nagyrészt nem is a történeti irodalomhoz kötődő – kliséket, fehér foltot jelentenek a munkásság történetének szakirodalmában.” (36.) Az írás levéltári anyagok, korabeli röpiratok, illetve újságcikkek alapján mutatja be a korabeli bérharc lefolyását, az ennek során egymásnak feszülő – gyakran ellentétes érdekű – csoportokat, a szakszervezetek és az állam szerepét e helyzet alakításában, a problémák elsimításában.

Rásky Béla, Balázs Géza és Hermann von Laer tanulmányaikban egy-egy közép-szintű téma – többé-kevésbé alapos – elemzését végzik el. Rásky Géza a munkásmozgalom ünnepeinek integráló szerepét ismerteti, Balázs Géza az alkoholizmus és az antialkoholista kampányok történetébe nyújt betekintést. Hermann von Laer írása, *Osztály vagy réteg? A németországi textil- és gépipari munkások életkörülményei és jövedelmi viszonyai a 19. században* meglehetősen elnagyoltra sikeredett. Tekintettel arra, hogy egy konferencián elhangzott előadásról van szó, nem tudok másra gondolni, minthogy egy nagyobb, kidolgozottabb munka vázlatos ismertetése a mű, bár erre vonatkozóan a kötetben kifejezett utalás nem található.

A második blokk tanulmányai az államhatalom és a munkásság közti érintkezés köré szerveződtek. Majtényi György, valamint a Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne szerzőpáros írásai – *Önfejű munkások, vagy öntudatos proletariátus? Vásárosorsók a diktatúrában; „Kemény tanulság volt” Az 1956-os forradalom utáni megtorlás következményei a munkáscsaládokban* – jól megírt, alapos, a mikroszint felől kibontakozó munkák. Valamennyien saját szélesebb kutatási területük egy-egy kis szegmensét választották ki és járták körül. Mindkét tanulmány az oral history eszközeivel operálva, interjúkra (Majtényi emellett naplókra és levelezésekre) alapozva személyes közelségbe hozza a 20. századi magyar történelem sorsfordító éveit, évtizedeit, megrázó politikai és társadalmi történéseit. Kulcsfontosságú a két írás értékelésénél a sikeresen megválasztott stílus. Majtényi kiválóan ötvözi egységes szövegé interjú-, levél- és naplórészleteit, valamint saját értékelő-értelmező mondatait, a Kőrösi–Molnár páros interjúszöveg-használata pedig egyenesen példaértékű. Az eltérő karakterisztikájú szövegrészek mindkét tanulmányban zökkenőmentesen váltanak át egymásba, és valóban élményszerűvé, átélhetővé teszik az ábrázolt folyamatokat.

Tóth Eszter Zsófiának *Egy kitüntetés befogadástörténete. Egy állami díjas női szocialista brigád képe a sajtóban és a tagok emlékezetében* című munkájában a korabeli *Nők Lapjából*, *Nők Magazinjából*, és egyéb lapokból származó – amúgy kiváló – szövegrészeket már nem sikerült tökéletes egységbe forrasztani a saját értelmezésekkel. A tanulmány emiatt helyenként kissé dőcögős. A szerző védelmében felhozható, hogy a mű egy konferencia előadása – az előszó és az írott szöveg között pedig nem elhanyagolhatóak a különbségek. (Ez a „megoldás” ugyanakkor a kötetbe szerkesztés folyamatának, a szöveggondozásnak a hiányosságait veti fel.) A témakör három további – két német és egy angol történész által jegyzett tanulmánya felületesnek, illetve túl rövidre szabottnak tűnik. Mark Pittaway már a címhez csatolt megjegyzésben is jelzi, hogy a tanulmány (*Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953*) egy doktori disszertáció összefoglalója, a másik két írás származása, „előtörténete” azonban homályban marad. Joachim Kuroпка divatos témát dolgoz fel (*A nők emancipációja mint társadalmi racionalizáció. A családi kapcsolatok totalitárius viszonyok közötti átalakulásának kérdéséhez*), de igazán nem mélyül el abban; Ingrid von Miethe pedig egy érdekes és jelentős intézmény, az NDK-ban létrehozott egyetemi előkészítőként funkcionáló munkás-paraszt-karok (Arbeiter-und-Bauern-Fakultät) történetéhez nyúl, de sajnos túl szűk időmetszetben és túl kicsi mintán végzi el elemzését.

A kötet harmadik tematikus blokkja (*Lakóhely és identitás*), amely szerkesztettség és egységesség tekintetében is a legjobb, négy helytörténeti jellegű tanulmányt tartalmaz. Fűrészné Molnár Anikó, Horváth Réka és Dobák Judit írása (*Tatabányai munkáskolóniák a 20. század első felében; Egy falu – két életforma; A diósgyőri munkáskolónia*) egyaránt a „szabvány” helytörténeti irodalom fősodrába illeszkedik. A tatabányai, lábatlani és diósgyőri munkásság életformájáról és lakhelyéről szóló tanulmányok (Paládi-Kovács Attila néprajzos cikkéhez hasonlóan) a társadalomtörténet és a szociológia egy fontos további „rokontudományára”, a helytörténet-írás eredményeinek hasznára és használhatóságára világítanak rá. Erényük, hogy a helytörténet-írás „kellékeit” szemmel láthatóan ismerik és jól alkalmazzák, címükkel pedig nem ígérnek többet, mint amennyinek teljesítésére cikkükben vállalkoztak. Horváth Sándor *„Mi nem vagyunk ám proliváros!” Sztálinváros képe és mítoszai* című írásában Sztáinvárost mint a kiépítés alatt álló kommunista rendszer reprezentatív alkotását mutatja be. Reprezentációs és diszkurzív stratégiákra koncentráló írása jó betekintést nyújt egy totalitárius rendszer, valamint a másik oldalról egy emblematis város lakóinak definíciós-öndefiníciós, imázs- és identitásteremtő szándékaiba, módszereibe.

A harmadik témakör a legjobb, a negyedik, záró blokk ellenben a kötet talán legproblémásabb része. *Munkáskutatások a rendszerváltás óta* – hangzik a cím; itt kellene hát tömörülni azon anyagoknak, melyek jeleznék, hogy a konferencia szervezői (és a kötet szerkesztői) megtalálták és összehívták a ma munkáskutatással foglalkozó szociológusokat, társadalomtörténészeket, esetleg antropológusokat. Ehhez képest a blokk mindössze három tanulmányt tartalmaz, rendszerváltás utáni

munkáskutatásról pedig ezeken belül is csak egyben esik szó. Havellant Orsolya *Lakáshelyzet és szuburbanizáció Dunaiújvárosban* című cikke a dunaújvárosi lakásviszonyok alakulásáról nem igazán tűnik munkáskutatásnak. Pethő László arra vállalkozott, hogy tanulmányában *A rendszerváltás óta folyó munkáskutatások néhány eredményéről* informálja az olvasót. Cikkének első részében viszont inkább fogalomtörténeti elemzésbe kezd, majd egy kistérségi vizsgálat néhány megállapítását villantja fel. A cikk fő problémája, hogy hivatkozásai (szociológiai bevezető alaptankönyvre, illetve irodalmi szociográfiára) nem elég megalapozottak, a szövegbe helyezett interjúrészletek, illetve környezetleírások pedig kissé funkciótlanak, illetve rosszul beágyazottak. R. Nagy József „*Te ember, itt mindenki cigány?*” *Munkáskolóniák kulturális antropológiai vizsgálata* című, kifejezetten jó tanulmányának elhelyezését nem lehet érteni. R. Nagy az észak-magyarországi munkáskolóniák kialakulásának és két világháború közti történetének élvezetes módon megírt elemzését adja, és ezen minőségében írása tartalmilag egyértelműen a harmadik blokk cikkei közé illeszkedne.

A *Munkástörténet – munkásantropológia* nem egységes könyv. Fontos, egyben üdvözlendő, hogy új történetírói eszközökkel, illetve a társtudományok bevonásával igyekszik visszaemelni a munkásságot a történetírói diskurzusba, de nem mindig tud megküzdeni a még nem kitaposott út nehézségeivel. Nagy tanulsága, hogy a jó téma megtalálása, a jó forrásanyag önmagában kevés a sikerhez – mindezt jól is kell megírni ahhoz, hogy valóban kiemelkedő, jól fogyasztható, informatív és egyben olvasmányos mű szülessen.

Kiss László